

MODERNAUS MIESTO PLĖTRA: SOCIOEKOLOGINĖS KONCEPCIJOS IR JŲ RECEPCIJA ANALIZUOJANT 1870–1914 METŲ VILNIAUS MIESTO STRUKTŪRĄ

Darius Žiemelis

Humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: dariusziemelis@inbox.lt

Aelita Ambrulevičiūtė

Humanitarinių mokslų daktarė
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: aelita@fan.lt

Santrauka. Straipsnyje*, pasitelkus Čikagos sociologijos mokyklos modernių miestų struktūros ir plėtros analizės idėjas, tiriama 1870–1914 m. Vilniaus miesto socioekologinė struktūra. Straipsnis pradedamas modernaus miesto struktūros sampratų Čikagos sociologijos mokyklos atstovų tyrimuose aptarimu. Toliau pristatomas modernaus miesto plėtrą analizuojantis E. Burgesso koncentrinis miesto modelis, kuris straipsnio antroje dalyje pritaikomas analizuojant 1870–1914 m. Vilniaus socioekologinę struktūrą. Tyrimo naujumą sudaro pasitelkta miesto ekologijos prieiga. Archyvuose ir istoriografijoje aptinkami duomenys apie modernėjančiam Vilniui būdingą populiacijos gausėjimą, didėjančią specializaciją, aštrėjančią konkurenciją dėl įtakos ir ribotos erdvės bei rezidencinius skirtumus, žvelgiant iš E. Burgesso koncentrinio miesto modelio perspektyvos, yra analizuojami kaip tarpusavyje susiję miesto ekosistemos dėmenys.

Reikšminiai žodžiai: modernus miestas, socioekologinės koncepcijos, Čikagos sociologijos mokykla, E. Burgesso koncentrinis miesto modelis, XIX a. antros pusės–XX a. pradžios Vilniaus miesto istorija.

Keywords: modern city, socioecological concepts, Chicago School of Sociology, E. Burgess's Ring-Theory of City Development, Vilnius city history during the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century.

Įvadas

Miestas – tai kompleksiškas socialinės tikrovės fenomenas, apimantis fizinius, so-

ciokultūrinius, funkcinius dėmenis ir jų tarpusavio sąveikas bei kaitą skirtingais istoriniais laikotarpiais¹. Natūralu, kad šis fenomenas tiriamas pasitelkus įvairias miesto koncepcijas, kurios į pirmą planą iškelia tam tikrus miesto egzistavimo ypatumus, išryškina tam tikras jo problemas. Viena iš

* Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo projektą „Vilniaus, Kauno, Gardino ekologija ir sanitarinė-higieninė sistema 1870–1914 m. Europos miestų modernizacijos kontekstuose“ Nr. S-MOD-17-9, vykdomą pagal Lietuvos mokslo tarybos remiamą veiklos kryptį *Modernybė Lietuvoje*.

¹ Plg. R. E. Park, 1929; T. Sodeika, 2005, p. 62–64.

pagrindinių modernaus miesto struktūros ir plėtros analizės tradicijų – (ankstyvoji) Čikagos sociologijos mokykla. Ji visų pirma siejama su XX a. pirmojoje pusėje Roberto Parkso ir Ernesto Burgesso sukurta ekologine miestų tyrimų koncepcija ir Luiso Wrighto urbanizmo, kaip savito gyvenimo būdo, atskleidimu. Jų suaktualintos problemos buvo įtrauktos į daugelio disciplinų darbotvarę, tapo teoriniu-metodologiniu pagrindu gausiems klasikiniams miesto socioekologinės struktūros tyrimams, taikantiems (kartu ir modifikuojantiems) Čikagos mokyklos atstovų modelius².

Nepriklausomybės laikotarpiu vis didesnę pagreitį įgyjančioms lietuviškoms miestų studijoms³ šios amerikietiškos idėjos aktualios dėl dviejų priežasčių. Pirmą, Čikagos sociologijos mokykla sukūrė įtakingiausias Vakarų sociologijoje modernių miestų plėtros analizės koncepcijas, kurių dėmesio centre – šiam tyrimui aktualus XIX a. vidurio–XX a. pirmos pusės laikotarpis; kitos miesto sociologijos mokyklos koncentravosi į vėlesnius miesto plėtros laikotarpius⁴. Antra, Lietuvos istorikams turėtų

būti aktualus minėtų amerikiečių sociologų analizuotas XIX a. vidurio–XX a. pirmos pusės sparčios industrializacijos laikotarpis, pasižymėjęs intensyviu modernių miestų plėtros tempu Vakarų pasaulyje (ypač JAV). Lietuvos miestai, tuo laikotarpiu priklausę Rusijos imperijai – pusiau periferinei valstybei kapitalistinėje pasaulio sistemoje (KPS)⁵, – taip pat patyrė modernizacijos ir su ja susijusių industrializacijos bei urbanizacijos procesus. Vilniuje, kaip ir kitose Rusijos imperijos metropolijose, jie intensyviau pasireiškė XIX a. paskutiniu trečdaliu⁶. Šio straipsnio tikslas būtų pasitelkus Čikagos sociologijos mokyklos modernių

teikti apibendrinto ekologinio miesto plėtros aiškinimo, o orientavosi į istorinę politinių ir ekonominių procesų mieste analizę. Plačiau žr. M. Gottdiener, J. R. Feagin, 1988; D. A. Smith, 1995.

² Rusijos imperijos kaip pusiau periferinės šalies ekonominė sankloda XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje buvo valstybinis monopolistinis kapitalizmas. Plačiau apie Rusijos imperijos vietą kapitalistinėje pasaulio sistemoje XVIII a.–XX a. pradžioje (iki 1914 m.) ir jos ekonominę organizaciją žr. Z. Norkus, 2012 b, p. 21–25.

³ Plačiau žr. T. Bairašauskaitė, 2011, p. 375–469; Z. Medišauskienė, 2011, p. 74–95, 133–155. Visgi būtina pažymėti, kad Lietuvos industrializacijos ir urbanizacijos procesas buvo santykinai lėtas net ir Rusijos imperijos kontekste. Antai didžioji etnografinės Lietuvos dalis bei Kuršo, Vidžemės ir Estijos gubernijos, kurios Rusijos politinės geografijos požiūriu buvo imperijos politinės periferijos, skyrėsi savo ekonominiu išsivystymu. Kuršo, Vidžemės ir Estijos gubernijos, kurių uostai (Ryga, Liepoja, Talinas) tapo imperijos „langais į Europą“, ekonomiškai vystėsi sparčiausiai. Į jų ekonomikas buvo investuojamas Rusijos ir užsienio kapitalas, kuriant įmones, iš importuojamų dalių bei žaliavų gaminančias Rusijos rinkai santykinai aukštesnio technologinio lygio produkciją (mašinas ir įrengimus). Lietuva dėl politinių priežasčių (ją Rusijos vyriausybė laikė būsimo karo teatru) bei uostų trūkumo tapo Rusijos kaip pusiau periferinės KPS šalies ekonominės erdvės kolonijine periferija. Būtent dėl šių aplinkybių Lietuvos kaip kolonijinės dvigubos periferijos ūkio orientacija buvo ne į pramonę, o į žaliavų tiekiamą Rusijos imperijos centrams ir Vakarų rinkai. Plačiau žr. Z. Norkus, 2012 b, p. 20–25; D. Žiemelis, 2016, p. 144–145. Apie Lietuvos urbanizaciją tarpukariu (1918–1940 m.) žr. G. Polkaitė-Petkevičienė, N. Černiauskas, 2017.

² Plačiau apie tai žr. S. Sassen, 2007; N. Jayaram, 2010; A. S. Milicevic, 2001; D. A. Smith, 1995; M. Gottdiener, J. R. Feagin, 1988.

³ Reprerzentatyviausi darbai: A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko, 2009; L. Kraniauskas, A. Gedutis, A. Acus, S. Kraniauskienė, J. Viluckienė, E. Spiriajevas, 2012; A. Žilys, 2015; D. Čiupailaitė, 2014; A. Nikžentaitis, 2013; V. Safronovas, 2011; L. Glemža, 2010; N. Lukšionytė-Tolvaišienė, 2000; E. Gudavičius, 1991; Lietuvos architektūros istorija, 2000; Lietuvos architektūros istorija, 1994. Apie Lietuvos urbanistikos tyrimų situaciją, problemas ir tendencijas nepriklausomybės laikotarpiu žr. T. S. Butkus, 2013.

⁴ Antai, XX a. septintame dešimtmetyje įsivyravusi naujoji miesto sociologijos (politinės ekonomijos) mokykla dėmesį sutelkė į pokario urbanizacijos Vakarų miestuose procesus. Šioje mokykloje dominavo dvi – neomarksistinė ir neovėberistinė – miesto sociologijos paradigmos. Jos kritikavo Čikagos miesto sociologijos mokyklos socioekologinę paradigmą, t. y. nesiekė pa-

miestų struktūros ir plėtros analizės idėjas iširti Vilniaus miesto socioekologinę struktūrą 1870–1914 metais.

Chronologinių ribų pasirinkimą lėmė 1870–1914 m. Rusijos imperijos miestų modernizacijos ir industrializacijos bei urbanizacijos paskatintas intensyvus miestų augimas. Tyrimo atskaitos taškas – 1870 m. *Miestų nuostatų*⁷ priėmimas Rusijos imperijoje. Jie (sąlyginai) liberalizavo miestų savivaldą ir municipalitetams suteikė daugiau savarankiškumo sprendžiant įvairius su miestų ūkiu, gerove ir miesto plėtra susijusius klausimus. Tai davė postūmį Rusijos imperijos miestų modernizacijai ir suintensyvino jų augimą⁸. 1914 m. sietini su Pirmojo pasaulinio karo pradžia, kai minėti modernizavimo ir su tuo susiję procesai neišvengiamai sustojo.

Šio straipsnio teoriniai šaltiniai – Čikagos sociologijos mokyklos atstovų modernųjų miestų struktūros ir plėtros analizės idėjos (kurių tyrimo objekto chronologija sutampa su Vilniaus miesto modernizacijos laikotarpiu) ir šias idėjas aptarianti literatūra. Vilniaus 1870–1914 m. socioekologinės struktūros tyrimui pasitelkiami Vilniaus gubernijos Vykdamosios sanitarinės komisijos protokolai, Vilniaus gubernijos valdybos gydymo skyriaus dokumentai (383 fondas), Vilniaus miesto dūmos žurnalai (937 fondas) bei Vilniaus miesto valdybos dokumentai (938 fondas), saugomi Lietuvos valstybės istorijos ar-

chyve (toliau – LVIA). Ši empirinių šaltinių grupė leidžia išskirti įvairių socialinių grupių gyventojų koncentracijos ir dinamikos erdves mieste, keliais atvejais – ir socialinės diferenciacijos zonas. Šioms išryškinti pasitelkiami ir būsto nuomos reklaminiai skelbimai.

Straipsnį sudaro dvi dalys bei išvados. Pirmoji dalis skirta eksplikuoti modernaus miesto struktūros ir plėtros analizės koncepcijas. Ji pradedama modernaus miesto struktūros aiškinimais remiantis Čikagos sociologijos mokyklos atstovų idėjomis. Vėliau pristatomas modernaus miesto plėtrą analizuojantis E. Burgesso koncentrinis miesto modelis, kuris antrojoje dalyje pritaikomas analizuojant Vilniaus miesto socioekologinę struktūrą. Remiantis vėberiškojo idealiojo tipo⁹ požiūriu, E. Burgesso koncentrinis modelis laikytinas modernaus (industrinio) miesto struktūros ir plėtros idealiuoju tipu. Taikant šį modelį nedera užmiršti, kad E. Burgesso koncentrinis modelis ir visos ankstyvosios Čikagos miesto sociologijos mokyklos teorijos buvo paremtos amerikietiška patirtimi. Tačiau net ir tuomečių JAV atveju jos „universalumas“ negalėjo paaiškinti visų JAV miestų tipų, jau nekalbant apie specifinius Europos miestus. Vis dėlto E. Burgesso koncentrinis modelis leidžia istoriografijoje ir šaltiniuose analitiškai identifikuoti bei rekonstruoti tarptautines ir vietai būdingas modernaus miesto (paremto industrializacija ir industrinės visuomenės organizacija) struktūras ir plėtros tendencijas, kad ir kokioje modernybėje¹⁰ miestas būtų

⁷ Жг. Высочайше утвержденное Городовое Положение, in: *Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-ое*, Санкт Петербург, 1874, т. XXXV, 16 июня 1870 г., № 48498.

⁸ Apie Rusijos imperijos miestų modernizaciją ir su ja susijusius industrializacijos bei urbanizacijos procesus žr. visų pirma: D. Brower, 1990. Taip pat žr. R. Thurston, 1987; R. A. Lewis, R. H. Rowland, 1969; S. Corrsin, 1978; H. Jaadla, A. Puur, 2016.

⁹ Plačiau apie M. Weberio idealaus tipo koncepciją žr. Z. Norkus, 1999.

¹⁰ Plačiau apie modernybės sampratą ir kelių į modernybę įvairovę socialiniuose moksluose žr. Z. Norkus, 2008, p. 41–106.

sukurtas. Lietuviškoje istoriografijoje iki šiol nebūta E. Burgesso modelio pritaikymo atvejų. Tad šis 1870–1914 m. Vilniaus miesto socioekologinės struktūros tyrimas laikytinas pirmuoju bandymu. Miesto sociologijos tyrimuose jau esama chrestomatinių E. Burgesso koncentrinio miesto modelio receptijų. Tai Walterio F. Abboto¹¹, Peterio McGahano¹², Ivano Szelenyio¹³, Jirio Musilo¹⁴, Apolonijaus Žilio¹⁵ darbai.

Šis straipsnis naujas ir aktualus dėl to, kad: 1) yra pirmas bandymas pateikti 1870–1914 m. Vilniaus miesto struktūros ir plėtros analizę pasitelkiant socioekologines koncepcijas; 2) prisideda prie tarpdisciplininio istorijos ir socialinių mokslų (būtent – miesto ekologijos teorijų) dialogo plėtros; 3) įneša indėlį į XIX a. antros pusės–XX a. pradžios Vilniaus miesto istorijos tyrimus.

1. Čikagos sociologijos mokyklos modernaus miesto struktūros ir plėtros analizės koncepcijos

1.1. Modernaus miesto struktūra: ekologinės miesto teorijos idėjos

XIX a. pabaigoje–XX a. pirmoje pusėje viena svarbiausių JAV Čikagos sociologijos mokyklos¹⁶ atstovų darbotvarkės sričių

¹¹ W. F. Abbott, 1974.

¹² P. McGahan, 1986.

¹³ I. Szelenyi, 1983.

¹⁴ J. Musil, 1968.

¹⁵ Žr. A. Žilys, 2015; A. Žilys, 2014.

¹⁶ Atkreiptinas dėmesys, kad JAV sociologija buvo anksčiausiai akademiškai institucionalizuota Vakarų pasaulyje. Pirmoji sociologijos katedra buvo įkurta 1892 m. prestižiškiausiame Amerikos universitete – Čikagos universitete. Jos įkūrėjas ir pirmojo (iki šiol paties autoritetingausio) JAV sociologijos žurnalo *American Journal of Sociology* steigėjas 1895 m. buvo Albionas Smallas. Žr. M. Gross, 2004, p. 578. Čikagos sociologijos mokyklos aukso amžius buvo 1915–1930 m., kai vyravo kokybiniai bendruomenių tyrimai. Šiuo laikotarpiu sociologijos katedrai vadovavo vienas iš Čikagos

buvo modernių miestų plėtros tendencijų tyrimai. Jų rezultatas – sukurtos pirmosios urbanizacijos teorijos¹⁷. Šias ankstyvasias sociologines miesto gyvenimo analizes inspiravo nuo XIX a. vidurio prasidėjusi staigi amerikietišku miestų plėtra, išryškinti ne tik moderniojo miesto formavimosi ypatybės, bet ir pačios modernizacijos kaina: augantį skurdą ir didžiulius skirtumus tarp miesto kaimynių¹⁸. Mūsų tyrimo problematikai ypač svarbios XX a. trečiajame–penktajame dešimtmėčiuose Čikagos sociologijos mokyklos lyderių (Roberto Parko¹⁹, Rodericko D. McKenzie'o, Ernesto Burgesso, Louiso Wirtho) suformuluotos modernaus miesto plėtros aiškiniamo idėjos ir modeliai, sukurti stebint, kaip

sociologijos mokyklos lyderių – Robertas Parkas. XX a. ketvirtame dešimtmetyje Čikagos sociologijos mokyklą pradėjo nustelbti Kolumbijos mokykla, kuriai buvo būdingi kiekybiniai apklausų tyrimai. Šio naujo sociologinio tyrimo stiliaus, kuris po Antrojo pasaulinio karo išplito į kitas šalis, iškilimą skatino didelių korporacijų, orientuotų į nacionalinę rinką, atsiradimas. Rinkodaros sprendimams pagrįsti korporacijoms reikėjo patikimos informacijos apie potencialią paklausą. Plačiau apie Čikagos sociologijos mokyklos susikūrimą ir jos įtaką miesto sociologijai bei dominuojančio vaidmens praradimą Vakarų sociologijoje žr. M. Janowitz, 1972; H. Kuklick, 1980; H. Kuklick, 1973; M. Bulmer, 1984; D. Breslau, 1990; Z. Norkus, 2008, p. 57. Palyginimui – Vokietijoje, kuri iki 1933 m. buvo pasaulinė mokslo lyderė, pirmosios sociologijos katedros universitetuose buvo įsteigtos tik nuo 1918 m. Žr. Z. Norkus, 2007, p. 545–546, p. 576. Taip pat žr. W. D. Smith, 1979.

¹⁷ Konceptualiausią Vakarų (kapitalistinio) modernaus miesto genezės aiškinimą yra pateikęs M. Weberis: M. Weber, 1929, p. 248–264; M. Weber, 1958. Apie Vakarų modernaus miesto genezę dar žr. P. M. Hohenberg, L. H. Lees, 1995, p. 17–178.

¹⁸ Labiausiai tai siejama su sparčia JAV Šiaurės urbanizacija, kurią komplikavo imigracija iš JAV Pietų ir iš užsienio, sukūrusi sudėtingą etninių ir rasinių grupių mozaiką, kuri ligi šiol yra būdingas daugelio JAV miestų bruožas. Žr. Z. Norkus, 2008, p. 57.

¹⁹ R. Parkas, 1915–1930 m. vadovaudamas Čikagos universiteto sociologijos katedrai, 1920 m. įsteigė pirmąjį miestų studijų centrą. Žr. G. W. McDonald, M. G. Patterson, 2007, p. 172.

Čikaga nuo 1840 m. iš keliatūkstantinės gyvenvietės per 60 metų virto daugiamilijoniniu miestu ir kaip šis miesto populiacijos sproginimas sukūrė „naujus“ modernaus gyvenimo skirtumus industriniame mieste. Šių Čikagos miesto sociologijos mokyklos tyrinėtojų idėjos ir modeliai svarbūs tuo, kad jie anticipavo XX a. miesto sociologijos teorijas ir darbotvarkę²⁰.

Čikagos miesto sociologijos mokykla pasižymėjo teorinių idėjų bei tyrimų eklectiškumu. Bene pagrindiniai šios mokyklos idėjų šaltiniai buvo XIX a. pabaigos–XX a. pradžios vokiečių sociologijos ir filosofijos klasiko Georgo Simmelio²¹ (visų pirma modernaus miestiečio sąmonė ir didmiestis kaip įvairovės erdvė), Charleso Darvino (natūraliosios atrankos principas), ekologijos mokslo²² ir kitos teorinės idėjos. Čikagos sociologijos mokyklos tyrėjams biologinės analogijos ir socialinis darvinizmas tapo integralia teorine paradigma šalia simeliškojo sociokognityvinio būvio mieste aiškinimo²³. Kova dėl ribotos žemės, būsto

ar kitų resursų tankiai gyvenamose miestų gyvenvietėse iš žmonių reikalauja nuolatinio budrumo, todėl konkurencija yra natūrali ir amžina miesto būseną. Etninės, rasinės ir kitos socialinės nelygybės formos, pasireiškiančios įvairių grupių pasiskirstymu skirtingose miesto vietovėse, rodo šios kovos nugalėtojus ir pralaimėtojus. Pastarieji turi arba susitaikyti su esama situacija ir adaptuotis, arba toliau konkuruoti ir veržtis į patrauklesnes miesto vietoves²⁴. Tai gi Čikagos miesto sociologijos mokyklos veidrodyje miestas pasirodo kaip natūraliai besivystanti ekosistema²⁵.

Čikagos miesto sociologijos mokyklos lyderis, evoliucionistinės modernybės sampratos šalininkas R. Parkas (1864–1944) iš savo mokytojo G. Simmelio²⁶ perėmė *modernios miestietiškos sąmonės* kaip modernaus žmogaus būvio sąvoką²⁷. Jis aiškinosi, kaip šią sąmonę formuoja žmonių sąveika

²⁰ Žr. visų pirma: S. Sassen, 2007; N. Jayaram, 2010; A. S. Milicevic, 2001; D. A. Smith, 1995; M. Gottdiener, J. R. Feagin, 1988; J. E. Short, 1971.

²¹ Išsamią biografinę ir bibliografinę informaciją apie G. Simmelio (1858–1918) gyvenimą ir kūrybą žr. Z. Norkus, 2007; A. Valantiejus, 2007.

²² Ekologijos terminą, aiškinantį sudėtingus gyvų organizmų tarpusavio ryšius ir šių organizmų sąveiką su gyvenamąja aplinka, į mokslinę apyvartą 1868 m. įvedė vokiečių biologas ir Ch. Darvino idėjų plėtotojas Ernestas Haeckelas. Tokias ekologines sąvokas kaip *konkurencija*, *įsiveržimas*, *dominavimas*, *segregacija* Čikagos (miesto) sociologijos mokyklos lyderiai pasitelkė aiškindami miesto fizines ir socialines permainas. Žr. P. D. Goist, 1971, p. 50–52. Plačiau apie Čikagos sociologijos mokyklos ryšius su ekologijos mokslu ir ekologiją kaip pagrindinį idėjų miesto (žmogiškajai) ekologiškai koncepcijai atsirasti šaltinį žr. E. Gaziano, 1996, p. 877–886. Apie ekologijos mokslo raidą nuo XIX a. pabaigos iki XX a. vidurio žr., pavyzdžiui, K. Jax, 1998.

²³ Plg., žr. M. Gross, 2004, p. 590–595; M. Gross, 2002, p. 29–32; M. Gross, 2000.

²⁴ Plačiau žr. R. C. Helmes-Hayes, 1987, p. 391–394; M. V. Melosi, 1993, p. 7–8.

²⁵ Kuo šiuolaikinė miesto ekosistemos koncepcija panaši į klasikinę koncepciją (atstovaujamą Čikagos mokyklos miesto sociologų) ir kuo nuo jos skiriasi, žr. visų pirma: M. Alberti, 2008; A. R. Berkowitz, Ch. H. Nilon, K. S. Hollweg, 2003; J. P. Collins, A. Kinzig, N. B. Grimm, W. F. Fagan, D. Hope, J. Wu, E. T. Borer, 2000; W. E. Rees, 1997.

²⁶ Tarp kitų šalių studentų, atvykusių į Berlyno universitetą 1899 m. pasiklausyti G. Simmelio paskaitų, buvo ir R. Parkas bei minėtas Čikagos sociologijos mokyklos kūrėjas A. Smallas. Plačiau apie tai žr. Z. Norkus, 2007, p. 546; J. N. Entrikin, 1980, p. 45; H. Kuklick, 1980, p. 827–828.

²⁷ Modernios miestietiškos sąmonės sąvokos eksplikaciją G. Simmelis pateikė 1903 m. esė (kuri, tyrinėtojų požiūriu, laikytina ne tik šedevru, bet ir bene pirmąja modernaus miesto studija) „Didmiesčiai ir dvasinis gyvenimas“: G. Simmel, 2007. Bene pagrindinis modernios miestietiškos sąmonės elementas, suformuojantis didmiesčio individualybės tipą, yra nervingumo didėjimas, kurį lemia greita ir nenutrūkstama išorinių ir vidinių įspūdžių kaita mieste. Žr. G. Simmel, 2007, p. 282. Apie modernios sąmonės konfigūracijas žr. L. Donskis, 1994.

ir jų įvairovė metropolijoje, kokius stimulus ir sąveikas yra priversti patirti miestiečiai kasdienėse situacijose. Vienas iš šio tyrimo rezultatų yra R. Parko garsioji 1915 m. esė „Miestas: pasiūlymai žmogaus elgesio miesto aplinkoje tyrimui“²⁸, kurioje pagrindžiama ne tik garsioji miesto sociologijos teorinė kryptis – *miesto (žmogiškoji) ekologinė koncepcija*²⁹, bet ir modernaus miesto tyrimo programa³⁰. Svarbu pažymėti, kad šioje koncepcijoje modernus miestas laikomas industriniu miestu, paremtu industrializacija ir industrinės visuomenės organizacija³¹.

Modernios miestietiškos sąmonės ryšys su kitais pagrindiniais modernaus miesto bruožais – heterogeniškumu ir gyventojų tankumu – geriausiai atsiskleidžia kito Čikagos miesto sociologijos mokyklos lyderio, L. Wirtho (1897–1952), urbanizacijos kaip gyvenimo būdo koncepcijoje³² (ki-

taip – miesto socialinės psichologijos koncepcija³³). Čia miestas suvokiamas kaip didelės populiacijos tankiai apgyvendinta vietovė, kurioje greta reziduoja socialiai nevienalyčiai žmonės³⁴. Tačiau, priešingai G. Simmeliui, kuriam miestas kaip įvairovės erdvė pasižymėjo teigiamais gyvenimo matmenimis³⁵, L. Wirthui miesto įvairovė (heterogeniškumas) siejosi su neigiamais, dezintegruojančiais socialiniais padariniais³⁶. Pažymėtina, kad Čikagos sociologijos mokykla miesto įvairovę ir iš jos atsiradusius neigiamus padarinius (visų pirma didėjančią žmonių padėčių nelygybę) kildino iš gilėjančio darbo pasidalijimo, kurį skatino intensyvi urbanizacija, mieste³⁷. Apskritai L. Wirthas buvo labai kritiškas miestietiško gyvenimo būdo skvarbai³⁸. Miestas esą pasiūlo kitokį – atomizuotą, anoniminių ir individualistinių – gyvenimo būdą, kur bendruomeniški ryšiai ir kolektyvizmas nyksta, palyginti

²⁸ R. E. Park, 1915. Šis, šiek tiek atnaujintas, tekstas buvo įtrauktas į labiausiai Čikagos miesto sociologijos mokyklą reprezentuojančią tekstų rinktinę *The City* (1925): R. E. Park, 1925.

²⁹ R. Parko ekologinės miesto koncepcijos visapusišką vaizdą randame jo svarbiausių miesto studijų rinktinėje: R. E. Park, 1952. Reprezentatyviausias R. Parko ekologinės miesto koncepcijos eksplikacijas žr. D. R. Maines, J. C. Bridger, J. T. Ulmer, 1996; E. Gaziano, 1996; J. N. Entrikin, 1980; R. C. Helmes-Hayes, 1987; J. Faught, 1986; D. Breslau, 1990; P. D. Goist, 1971.

³⁰ Plačiau apie tai žr. P. Lannoy, 2004.

³¹ Žr. R. E. Park, 1925, p. 12–23. Atkreiptinas dėmesys, kad sociologinėje literatūroje egzistuoja modernybės sampratos daugialypumas. Evoliucionistinė modernizacijos teorijos samprata (kuriai atstovavo ir ankstyvoji Čikagos sociologijos mokykla) modernią visuomenę sieja tik su industrine visuomene, nes modernizacijos šerdimi laikoma industrializacija. Plačiau apie modernybės sampratas ir kelių į modernybę įvairovę socialiniuose moksluose žr. Z. Norkus, 2008, p. 41–106.

³² Jos eksplikaciją randame bene labiausiai L. Wirthą išgarsinusiam esė „Urbanizmas kaip gyvenimo būdas“: L. Wirth, 1938. Svarbus šaltinis L. Wirtho mąstymo sklaidai pažinti yra jo tekstų rinktinė: L. Wirth, 1964. Apie L. Wirtho koncepcijos kritiką bei recepciją žr. S. S. Guterman, 1969.

³³ Plačiau apie miesto socialinę, psichologinę koncepciją kaip atskirą miesto sociologijos teorinę kryptį žr. B. J. Palisi, C. Canning, 1983; D. Martindale, 1958, p. 30–42.

³⁴ Žr. L. Wirth, 1938, p. 8.

³⁵ G. Simmelis įvairovę mieste traktuoja kaip išskirtinę miesto savybę, susietą su darbo pasidalijimu, gausiais ir skirtingais gyvenimo būdais. Miesto įvairovė naikina pirminius ryšius ir su jais siejamą kultūrą, veda į anonimiškumą ir racionalų, susvetimėjusį santykį su svetimaisiais. Kita vertus, leidžia plėtotis subjektyviai kultūrai, atsietai nuo normatyvinių mažo miestelio ar kaimo reikalavimų. Žr. G. Simmel, 2007, p. 292–293.

³⁶ Žr. L. Wirth, 1938, p. 16–18.

³⁷ Žr., pavyzdžiui, E. W. Burgess, 1925 a, p. 56.

³⁸ Tyrinėtojai L. Wirtho, kaip ir visos Čikagos miesto sociologijos mokyklos idėjas, kvalifikuoja kaip antimiestiškas. Žr., pavyzdžiui: D. Čiupailaitė, 2014, p. 39; V. Petrušauskaitė, 2011, p. 160–161; R. L. Simpson, 1965, p. 133. Antimiestiškų idėjų plitimą XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje tarp miestų sociologų skatino neigiamos modernaus miesto plėtros tendencijos: didėjantis skurdas, skirtumai tarp miesto kaimynijų, pakilęs nusikalstamumo lygis. Žr. R. F. Young, 2009, p. 318.

su kaimo gyvenimu. Miesto gyventojas, lyginant su kaimo gyventoju, kuriam gimtoje sodyboje sutilpo visas pasaulis, miesto ar konkrečios jo vietos nelaiko gimtaisiais namais. Su konkrečia miesto vieta miestiečių sieja ne gimtųjų namų, bet kaimynystės ryšys, kurį galima nesunkiai pakeisti persikėlus į kitą vietą³⁹. Miestai kaip didelės socialinės struktūros esą verčia miesto gyventojus specializuotis ir pasidalyti darbu. Didėjantis vaidmenų kiekis ekonomikoje segmentuoja natūralų žmogaus būvį (t. y. buvimą bendruomenėje), verčia priiimti atsakomybę už savo gyvenimą, tapti individualiu autonomišku vienetu, savimi pasirūpinančiu modernioje visuomenėje⁴⁰. Galiausiai, žmogiškojo veiksmo specializacija (pavyzdžiui, šeimos ir darbo vaidmenų atskyrimas) ir asmens autonomiškumas tampa miestietiškos asmenybės bruožais, kuriančiais socialinę įvairovę moderniuose miestuose⁴¹. Taigi Čikagos miesto sociologijos mokyklos veidrodyje rezidenciniai skirtumai miestuose pasirodo kaip socialinės įvairovės, kuri atsiranda dėl tiesioginės sąveikos (mikro-) lygmeniu vykstančių socialinės kaitos procesų, padarinių. Struktūriniu (makro-) lygmeniu šiuos teiginius dar labiau sukonkretina šie R. Parko teiginiai, išreiškiantys miesto

ekologinės koncepcijos esmę: „*sykį įkurtas miestas, atrodo, virsta didžiuliu rūšiuotės mechanizmu, kuris <...> iš gyventojų kaip visumos neklystamai išsirenka tuos asmenis, kurie geriausiai tinka gyventi konkrečiame rajone ar aplinkoje*“; „*Procesai, kurie būdingi ir biologinės ekologijos atveju – konkurencija, įsiveržimas ir perėmimas – pertvarko miestus į „gamtinės teritorijas*“⁴². Tad socialinė diferenciacija esanti modernaus žmogaus būvio rezultatas ir natūralus poreikis prisitaikyti prie socialinės įvairovės. Panašias žmogiškąsias veiklas atliekantys asmenys tarpusavyje kooperuojasi, jungiasi į bendruomenes, o skirtingoms bendruomenėms priklausantys individai ar pačios bendruomenės konkuruoja dėl ribotų resursų mieste. Konkurencinga kooperacija skatina, iš vienos pusės, varžytis ekonomikos sektoriuje, iš kitos pusės, jungtis į koalicijas ir kurti bendrą moralinę santvarką tarp tos pačios darbo jėgos ar vietos gyventojų⁴³. Šitaip, tyrinėtojų teigimu, R. Parkas integruoja ekonominius, antropologinius ir sociologinius aiškinimus į bendrą miesto žmogiškąją ekologijos teoriją, kuri socio-ekonominės ir kartu rezidencinės skirtumų priežastis mano esant kooperacinę ir konkurencingą elgesį⁴⁴.

Čikagos miesto sociologijos mokykla pabrėžia miesto populiacijos dydžio svarbą. Šis komponentas reikšmingai keičia žmogiškąją veiklą į vis sudėtingesnę so-

³⁹ Žr. L. Wirth, 1938, p. 17.

⁴⁰ Kaip teigia šiuolaikiniai socialiniai teoretikai, šis procesas yra neišvengiamas didelėse visuomenėse. O miestas kaip tik ir laikomas didele visuomene. Didelėse ir todėl neišvengiamai anoniminėse visuomenėse asmeninius santykius nustelbia, užgožia ir išstumia dalykiniai santykiai, kurie sieja žmones kaip tam tikrų funkcijų atlikėjus. Tų funkcijų turinį apibrėžia jų vieta darbo pasidalijimo sistemoje, kuri ir tampa didelės visuomenės visuomeniškumo pagrindu. Visuomenėje, kurioje nėra gilaus darbo pasidalijimo, tą visuomeniškumą gali sukurti tik bendros normos ir vertybės. Žr. Z. Norkus, 2008, p. 48.

⁴¹ Žr. L. Wirth, 1938, p. 16–17, 22.

⁴² Cituota iš: A. Giddens, 2005, p. 531.

⁴³ Žr. R. E. Park, 1952, p. 151–153. Apie žmonių kooperavimosi priežastis bei konkurencinę kooperaciją dar žr. Z. Norkus, 2012 a, p. 31–38.

⁴⁴ Žr. R. C. Helmes-Hayes, 1987, p. 389–390, 397–400; J. Faught, 1986, p. 360–365; A. Žilys, 2015, p. 22.

cialinę organizaciją mieste⁴⁵. Didėjanti populiacija skatina didesnį gyventojų susisluoksniavimą mieste, todėl rezidenciniai skirtumai suprantami kaip miesto augimo ir plėtros rezultatas. Ankstyvosios industrializacijos metu miestuose didėjanti populiacija didina žmonių koncentraciją, suintensyvina jų specializaciją ir tampa prielaida atsirasti didesniam socialinių institucijų skaičiui ir institucinei įvairovei. Šis populiacijos dydžio, žmonių koncentracijos ir institucinės įvairovės miestuose santykis tiksliau paaiškina, kodėl moderniuose (o ne, pavyzdžiui, viduramžių) miestuose rezidenciniai skirtumai yra ryškesni. Urbanizacija kaip visuomenės modernizacijos procesas, skatinantis žmones burtis į grupes, esamą miesto socialinę organizaciją verčia keisti į vis labiau sofistikotą ir sudėtingesnę socialinę struktūrą, visuomenę – labiau struktūruotą, o individus – specializuotą miesto aplinkoje⁴⁶.

1.2. Modernaus miesto plėtra: E. Burgesso koncentrinis miesto modelis

Čikagos miesto sociologijos mokyklos lyderiai, remdamiesi ekologijos terminu, moderniojo miesto fizinę ir socialinę struktūrą bei jo plėtrą visų pirma aiškino kaip žmonių *konkurencijos dėl gyvenamosios vietos* rezultata. Miesto ekologijos teorijos požiūriu, miesto struktūra ir jo socialinė organizacija priklauso nuo trijų tarpusavyje susijusių universalių ekologinių procesų: 1) populiacijos koncentracijos ir dekoncentracijos, 2) ekologinės (profesi-

nės) specializacijos ir 3) įsibrovimo į kitos grupės gyvenamąją aplinką⁴⁷. Šie ekologiniai procesai mieste suformuoja socialinę įvairovę ir rezidencinius kaimynysčių skirtumus (pavyzdžiui, susisluoksniavimas nuo aukštesnės klasės rajonų iki skurdžių getų). Tad dabar būtina detaliau išsiaiškinti, kaip konkrečiai vyksta modernaus miesto struktūravimasis ir plėtra žvelgiant per erdvinės konkurencijos prizmę.

Ernestas Burgessas (1886–1966), su sistemine Čikagos miesto sociologų eklektiškas teorines idėjas ir tyrimus, sukūrė klasikinį modernaus industrinio miesto plėtros modelį (kurio išeities taškas yra konkurencija dėl miesto žemės)⁴⁸. Miesto sociologijos literatūroje jis įvardijamas kaip *the ring-theory of city development*⁴⁹, o lietuviškoje literatūroje verčiamas kaip koncentrinis miesto modelis⁵⁰.

Miestas kaip tam tikra ekosistema turi apgyvendinti ir sutalpinti vis daugiau gyventojų. Konkurencija dėl žemės sukelia dvejopą miesto plėtros procesą – vienu žmogiškųjų (dažniausiai ekonominių)

⁴⁷ Žr. R. E. Park, 1952, p. 148. Taip pat žr. D. A. Smith, 1995, p. 441–446.

⁴⁸ Pirmą kartą savo koncentrinį miesto modelį E. Burgessas pateikė 1924 m. straipsnyje *The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*. E. W. Burgess, 1924. Vėliau šis tekstas buvo įtrauktas į jau ne kartą minėtą miestų tyrimų klasika tapusį veikalą *The City* (1925): E. W. Burgess, 1925 a.

⁴⁹ Žr., pavyzdžiui: J. A. Quinn, 1940; P. McGahan, 1986, p. 31–32, 140–141. Čia ir toliau pateikdami E. Burgesso koncentrinį miesto modelį remsimės: E. W. Burgess, 1925 a.

⁵⁰ Lietuviškai auditorijai E. Burgesso koncentrinis miesto modelis yra pristatytas sociologo Apolonijaus Žilio disertacijoje „*Moderniosios visuomenės miesto plėtra: rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose*“, kuri, beje, laikytina reprezentatyviausiu nūdienos miesto sociologijos Lietuvoje šaltiniu: A. Žilys, 2015, p. 26–29. Palyginti su disertacijoje pateiktu E. Burgesso koncentrinio miesto modelio pristatymu, čia jis pateikiamas labiau stilizuotu, išgrynintu pavidalu.

⁴⁵ Žr. R. E. Park, 1952, p. 17–18.

⁴⁶ Plačiau žr. E. W. Burgess, 1925 a, p. 71–72; L. Wirth, 1938, p. 14–16.

veiksmų centralizaciją miesto ribose ir kitų veiksmų dekoncentraciją ir migraciją į miesto periferines zonas. E. Burgesso teigimu, didėjant miestui ir intensyvėjant ribotos žemės mieste naudojimui, stambus verslas kaip ekonominė žmogiškoji veikla dažnai laimi konkurencinę kovą dėl įsikūrimo kuo arčiau centro, taip senesnę smulkų verslą ar kitas žmogiškąsias veiklas išstumdamas į tolimesnes miesto zonas ar net miesto pakraščius⁵¹. Funkcinė veiklos diferenciacija (kylanti iš užimamos vietos darbo pasidalijimo sistemoje) ir erdvinė konkurencija dėl paklausiausios žemės intensyviuoju urbanizacijos laikotarpiu skatina populiacijos tankėjimą miesto centre, vis didesnę miesto skvarbą į pakraščius ir paties miesto kaimynsčių susiskirstymą į zonas⁵². E. Burgesso požiūriu, toks fizinis miesto teritorijos didėjimas gali būti traktuojamas kaip miesto ekspansija. Ši ekspansija įgyja universalias formas ir logišką seką, t. y. koncentriškų žiedų formas, kurios atspindi tam tikrose miesto vietovėse dominuojančias žmogiškąsias veiklas ar bendruomenes. Antai, svarbiausios regioninės ir vietos transporto jungtys dažniausiai susikryžiuoja miesto centre, kur yra didžiausia svarbiausių institucijų koncentracija, didžiausias darbo pasidalijimas ir intensyviausia ekonominė žmogaus veiklų specializacija⁵³. Šių veiklų koncentracijai ir bendrai miesto populiacijai didėjant, miesto centrinė zona irgi plečiasi, išstumia šalia miesto centro esančias žmogiškąsias veiklas ir gretimų kaimyns-

čių bendruomenes. Galiausiai, ekspansija žymi ne tik miesto plėtimąsi į periferines priemiesčių zonas, bet ir pačių vidinių miesto zonų plėtrą bei invaziją į gretimas miesto zonas oficialiose miesto ribose. Visgi, E. Burgesso teigimu, intensyvi konkurencija, skirtingos žmogiškosios veiklos skirtingose miesto kaimynystėse ir miesto rezidenciniai skirtumai nebūtų įmanomi be vidinės (vykstančios pačiame mieste) ir išorinės (nukreiptos į miestą) migracijos. Būtent gyventojų grupių judėjimas į konkrečias miesto vietas ir sukuria rezidencines juostas bei kaimynijas. Jose apsigyvena panašų socialinį statusą, ekonominę padėtį ir demografinius kriterijus atitinkančios gyventojų grupės, užsiimančios labai panašiomis veiklomis ir panašiai organizuojančios savo socialinį gyvenimą šiose kaimynystėse⁵⁴. Atsižvelgdamas į tai, E. Burgessas pateikia idealiai tipišką koncentrinį miesto modelį⁵⁵. Jis pagrįstas penkianare miesto zonų / žiedų tipologija.

Pirmoje zonoje, miesto centre (angl. *the central business district*) susikryžiuoja daugybė žmogiškųjų veiklų, kurios dažniausiai išstumia rezidencinę ar gyvenamąją funkciją iš šios miesto zonos į antrąją miesto zoną, kuri supa miesto branduolį⁵⁶. Antroje zonoje, pereinamojoje, miesto zonoje (angl. *zone in transition*) telkiasi neturtingiausi miesto gyventojai, kurie yra pirmos kartos imigrantai⁵⁷ ar naujakuriai. Šios zonos gyventojai dirba sunkiausias ir prasčiausias

⁵⁴ Žr. E. W. Burgess, 1925 a, p. 53–54, 56, 58.

⁵⁵ E. W. Burgess, 1925 a, p. 50–51. Taip pat žr. E. W. Burgess, 1925 b, p. 148.

⁵⁶ E. W. Burgess, 1925 a, p. 54.

⁵⁷ Būtina pažymėti, jog E. Burgessas savo koncentrinį miesto modelį sukonstravo visų pirma siekdamas paaikškinti Čikagos miesto, kuriame imigrantai buvo bene pagrindinis miesto plėtros variklis, rezidencinę struktūrą.

⁵¹ E. W. Burgess, 1925 a, p. 52–53.

⁵² Analogiškas procesas pabrėžiamas ir šiuolaikinėje miesto ekosistemos koncepcijoje: J. P. Collins, A. Kinzig, N. B. Grimm, W. F. Fagan, D. Hope, J. Wu, E. T. Borer, 2000, p. 424.

⁵³ Plg., žr. R. D. McKenzie, 1925, p. 72–73.

apmokamus darbus, atstovauja nekvalifikuotam darbo klasės segmentui. Atsiradus galimybei jie migruoja į kitus, tolimesnius, miesto rajonus, nes šioje miesto zonoje yra prasčiausias ir kartu pigiausias būstas⁵⁸. Už antrojo koncentrinio žiedo įsikūrusi kvalifikuota ir daugiau uždirbanti darbo klasės dalis, gyvenanti geresniuose vienai šeimai skirtuose substandartiniuose būstuose. Ši trečioji darbo klasės zona (angl. *zone of workingmen's class*) susiformuoja kaip rezidencija antros kartos miesto naujakurių palikuonių, kurie pajudėjo iš prasčiausio – perpildyto ir apleisto būsto – link geresnio būsto segmento⁵⁹. Dėl intensyvios vidinės migracijos ir socialinio mobilumo galimybių susidaro ketvirtoji, rezidencinė (angl. *residential zone*) miesto zona, kurioje reziduoja turtingiausių kvalifikuotos darbo klasės asmenų namų ūkiai, persikėlę iš trečios zonos, ir kitos turtingesnės šeimos⁶⁰. Rezidencinėje miesto zonoje dominuoja reikšmingai geresnis būstas nei arčiau miesto centro esančiose zonose. Dažniausiai tai – individualūs namai, skirti vienai šeimai, ar daugiabučiai kondominiumai, šalia kurių yra parkai ir kita kokybiškam gyvenimui svarbi socialinė ir fizinė infrastruktūra. Šioje miesto zonoje daugiausia kuriasi vidurinioji klasė, kurios gausėjimas sukuria prielaidas penktai miesto zonai – priemiesčio zonai (angl. *commuters zone*) – atsirasti⁶¹. Gausėjanti vidurinioji klasė nebeįsitenka oficialiose miesto ribose, todėl plečiasi į miesto neapstatytą periferiją ir taip formuoja priemiesčius. Priemiesčiai yra tolimiausios miesto vietovės, kurių gyventojai ir

bendruomenės yra priversti kasdien keliauti į miesto centrą.

Šie E. Burgesso teoriniai apibendrinimai nekvalifikuotini kaip paprasčiausias erdvinis determinizmas⁶². Koncentrinis miesto zonų modelis remiasi tuo, kad žmogaus įvairiapusė (socialinė, ekonominė ar net fiziologinė) veikla ir konkurencija visų pirma lemia tai, kaip žemė yra panaudojama ir suskirstoma pagal rangus (remiantis kainos, prestižo, rezidencijos, patrauklumo ar kitais kriterijais). Pažymėtina, kad E. Burgesso koncentrinis miesto modelis, priešingai nei kitų Čikagos miesto sociologijos mokyklos tyrinėtojų (R. Parko, L. Wirtho), pabrėžia agreguotus skirtumus ne tik individualiu lygmeniu, bet ir makrolygmeniu, t. y. mieste ir jo regione. E. Burgessas savo modeliu bando paaiškinti, kaip socialinius procesus galima susieti su mieste išryškėjusiais erdvinės diferenciacijos procesais juos suvokiant kaip tam tikros žmogiškosios veiklos tąsą⁶³. Kaip

⁶² Plačiau apie E. Burgesso koncentrinio miesto modelio silpnąsias bei stipriąsias puses žr. J. A. Quinn, 1940; S. Riemer, 1971; W. F. Abbott, 1974; M. Bound, 2004, p. 35–45; B. R. Owens, 2012; A. Žilyš, 2015, p. 96–101.

⁶³ Beje, E. Burgesso koncentrinis miesto (zonų) modelis vidine aiškinimo logika labai artimas praėjusio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje I. Wallersteino (I. Wallerstein, 1974) sukurta neomarksistinei kapitalistinės pasaulio sistemos (KPS) teorijai. Skirtumas tas, kad E. Burgesso modelis sukurta paaiškinti modernaus miesto struktūravimąsi bei plėtrą, o KPS teorija – modernios, kapitalistinės pasaulinės sistemos (nuo XVI a.) plėtrą bei pasaulio diferenciaciją į geoekonomines zonas. KPS teorija yra vienu metu skirtingas struktūrinės zonos (branduolio, pusiau periferijos ir periferijos) toje sistemoje užimančių šalių geopolitinės bei ekonominės sąveikos ir jų tipologinių skiriamųjų bruožų analizė. KPS koncepcijoje šalis diferencijuojamos pagal hierarchiniame tarptautiniame darbo pasidalijime užimamą vietą. Šalies poziciją KPS rodo visų pirma jos eksporto ir importo struktūra. Plačiau apie KPS teoriją, kaip vieną iš lyginamosios istorinės sociologijos teorinių krypčių, žr. D. Žiemelis, 2005.

⁵⁸ Žr. E. W. Burgess, 1925 a, p. 56.

⁵⁹ Žr. E. W. Burgess, 1925 a, p. 56.

⁶⁰ Žr. E. W. Burgess, 1925 a, p. 57.

⁶¹ Žr. E. W. Burgess, 1925 a, p. 58.

pažymi naujosios miesto sociologijos, atsiradusios kaip klasikinės miesto ekologijos teorijos kritinis papildymas, atstovai Markas Gottdieneris ir Joe R. Feaginas, ši idėja iš esmės neprieštarauja miesto politinės ekonomijos (neomarksistinei bei neovėberistinei) tradicijai, kurios atstovai kritiškai vertino E. Burgeso modelį dėl tokių socialinių veiksnių kaip įvairialypis bendruomenės gyvenimas, kultūros ir istorijos svarba, ignoravimo⁶⁴. Todėl E. Burgeso modelis gali būti empiriškai reikšmingas aiškinant, kaip modernusis industrinis miestas susisluoksniuoja ir struktūriškai išsiskaido dėl aktyvios industrializacijos ir vidinės (vykstančios pačiame mieste) bei išorinės (nukreiptos į miestą) migracijos.

2. Vilniaus miesto socioekologinė struktūra ir plėtra 1870–1914 m.

XIX a. antros pusės–XX a. pradžios modernėjančiam Vilniui, kaip ir šio laikotarpio moderniems (industriniams) Vakarų Europos miestams, buvo būdingi aptarti procesai: populiacijos išaugimas⁶⁵, didėjanti specializacija, aštrėjanti konkurencija dėl ribotos erdvės ir su tuo susiję rezidenciniai skirtumai. Šiuos veiksmus mums

⁶⁴ Išsamiai apie naujosios miesto ekologijos / sociologijos ir klasikinės miesto ekologijos / sociologijos teorijų paradigminius skirtumus ir sąlyčio taškus žr. M. Gottdiener, J. R. Feagin, 1988; D. A. Smith, 1995. Taip pat išsamiai naujosios miesto sociologijos kritikos, nukreiptos į žmogiškosios ekologijos tradiciją ir E. Burgeso rezidencinių skirtumų paaiškinimą ir modelį, apžvalgą žr. A. Žilyus, 2015, p. 38–42.

⁶⁵ Vilniuje 1833 m. buvo 35 600 gyventojų, 1845 m. – 54 200, 1856 m. – 45 700, 1863 m. – 69 400, 1875 m. – 82 700, 1897 m. – 154 500, 1914 m. – 203 800 gyventojų. Žr. Lietuvos architektūros istorija, 1994, p. 232–233, 235, 237; S. Atamukas, 2007, p. 36, 60, 64; В. К. Яцунский, 1955, с. 69, 76–77. Tiriamu laikotarpiu (1870–1914 m.) Vilniuje gyventojų padaugėjo apie 116 000.

leidžia pažinti tiek archyvinė medžiaga, tiek istoriografiniai, menotyriniai ir pan. tyrimai. Juose atrandami empirinių duomenų gausai „suvaldyti“, pavieniams faktams susieti pasitelktinas aptartas E. Burgeso miesto koncentrinų zonų modelis. Jis, tikėtina, leis išryškinti tiek universalius moderniems miestams, tiek lokaličius XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Vilniaus socioekologinės struktūros ir plėtros bruožus.

2.1. Vilniaus miesto branduolio komercializacija

Kas laikytina XIX a. Vilniaus miesto branduoliu? Pirmiausia į šį apibūdinimą patektų miesto istorinio centro dalis, išsiplėtusi palei Aušros–Didžiosios–Pilies gatvių arteriją ir nukrypusi į Pasažo ir Etmonų (buv. Viešbučio skg. ir Milijono g.) gatves (iki Arklių gatvės ribos) ir Universiteto (buv. Rūmų) gatvę su generalgubernatoriaus rūmais link Katedros ir Gedimino prospekto (buv. Šv. Jurgio), kuris per Vilniaus–Vokiečių gatves turi jungtį su Trakų–Dominikonų–Šv. Jono ir Aušros–Didžiosios–Pilies arterijomis. Aušros–Didžiosios–Pilies ir Trakų–Dominikonų–Šv. Jono arterijos istoriškai susiformavo „didikų kelyje“: Aušros–Didžiosios–Pilies – iš Medininkų ir Krėvos pilių, Trakų–Dominikonų–Šv. Jono – iš Trakų, Lenkijos ir Vakarų Europos. Miesto erdvėje jos vedė link Valdovų rūmų ir tapo reprezentatyviausiomis Vilniaus gatvėmis: didikų rūmai, įtakingų miestiečių namai, Kapitulos pastatas ir kiti katalikų ir stačiatikių bažnyčioms bei vienuolijoms priklausę pastatai liudija reprezentacinę gatvių reikšmę. Tad XIX a. neatsitiktinai šiose arterijose atsirado ir Rusijos imperijai priklausančių valsty-

binės reikšmės pastatų (Akcizo valdyba, prieglaudos ir labdaros organizacijos, Vilniaus švietimo apygarda, paštas, miesto koncertų salė, teatras, prabangiausi viešbučiai ir parduotuvės ir kita⁶⁶).

Nuo XIX a. vidurio, kylant naujam, pretenduojančiam į elito vietą (o vėliau ją ir užėmusiam) buržua sluoksniui, miesto centre kūrėsi aukšto rango valstybės tarnautojai, ekonominis (pirkliai, bankininkai) elitas, laisvųjų profesijų žmonės, privačia praktika besiverčiantys teisininkai, gydytojai. Jie įsirengdavo įmones (kontoras), o tie, kuriems labiau sekėsi, – įsigydavo ir nekilnojamojo turto⁶⁷. Nekilmingi, tačiau neretai ekonomiškai pranašesni buržua siekė bajoriško gyvenimo būdo: buityje – įsikurti elito apgyvendintuose rajonuose arba įsigyti jų rūmus, visuomeninėje erdvėje – užsiimti labdaringa veikla, paternalistiškai globoti žemesnius sluoksnius, dalyvauti politinėje, visuomeninėje veikloje. Šiuo laikotarpiu „*aktyvia politinių, ekonominių, socialinių, kultūrinių procesų dalyve*“ tampa ir inteligentija, pasak Tamaros Bairašauskaitės, „*linkusi tapti elitu ir kupina maištingų idėjų*“⁶⁸. Buržua (rečiau inteligentijos) įsikūrimas centrinėse gatvėse išreikšdavo ne vien pinigine jėga grįstą socialinį statusą – migracija į senųjų miesto elitų (bajorų, dvarininkų, nekilmingų įtakingų miestiečių) apgyvendintą teritoriją simboliškai demonstravo jų tapsmą lygiais šioms luominės visuomenės socialinėms grupėms.

Miesto branduoliui gali būti priskirtina ir Vokiečių gatvė. Ji Vilniaus gatvės (arba

prekybinio kelio iš Rygos uosto mieste) tąsa ties Aleksandro Nevskio koplyčia (dabartinės V. Kudirkos aikštės vieta) kito Gedimino prospektą ir Trakų–Dominikonų–Šv. Jono arteriją ir vedė prie Aušros–Didžiosios–Pilies arterijoje Rotušės aikštėje įsikūrusios prekyvietės. Suprantama, kad gatvėje neatsitiktinai apsigyveno didikai, namų turėjo įtakingi miestiečiai, miesto administracijos atstovai, pirkliai⁶⁹. Tačiau 1802 m. panaikinus dalį turgavietės, gatvė įgavo didesnę komercinę reikšmę: XIX a. komercijai patrauklioje gatvėje plėtėsi cechai, parduotuvės, amatininkų dirbtuvės, pinigų keityklos ir kitos komercinės įmonės. Be to, Vokiečių gatvė iki 1861 m. buvo vienintelė centrinė gatvė, kurioje buvo leista gyventi ir užsiimti komercine veikla žydams. Jiems tai buvo bene vienintelė galimybė kurti verslą centrinėje miesto gatvėje, apsigyventi geresnės kokybės būste. Tad, kai po 1831 m. sukilimo stabilizavosi ekonominė padėtis ir nusistovėjo verslo veiklos sąlygos, komersantai (ypač žydai), sukaupę pakankamai kapitalo investicijoms į nekilnojamąjį turtą, pajudėjo į Vokiečių gatvę iš gretimų žydų kvartalo, Užupio ir kitų daugiausia neturtingų, socialiai mažiausiai apsaugotų ir labiausiai pažeidžiamų žydų socialinių grupių apgyvendintų rajonų. Todėl XIX a. pabaigoje visiškai pasikeitė Vokiečių gatvės gyventojų socialinis paveikslas: nuo XIX a. vidurio čia kūrėsi įvairios komercinės įmonės, senieji elitai pamažu apleido gatvę, į jų vietą kėlėsi Rusijos imperijos

⁶⁶ Вся Вильна, 1896, с. 135–188.

⁶⁷ Žr. Указатель города Вильны, 1864, с. 20–22, 35, 48; Вся Вильна, 1896, с. 4–5.

⁶⁸ T. Bairašauskatė, 2011, p. 375.

⁶⁹ Plačiau žr. A. Ambrulevičiūtė, 2015, p. 73, 223; A. R. Čaplinskas, 1998, p. 138; V. Drėma, 1991, p. 202; Доклад 28 июля 1875 г. о доме Левина на право недвижимого имущества домовладельца второй гильдии купца Гириши Берко Левина, in: LVIA, f. 937, ap. 2, b. 3147, l. 878–879v.

valdininkai, namų įsigijo į komerciją linke bajorai, pirkliai⁷⁰. XIX a. pabaigoje pirkliai buvo užėmę daugiau kaip pusę visų gatvės pastatų (18 iš 34⁷¹), tačiau čia gyveno vos vienas kitas savininkas⁷². Neliko nė vieno namo, nepritaikyto komercijai: pirmuose aukštuose buvo įsikūrusios parduotuvės, banko kontoros, pinigų keityklos, amatininkų cechai ir kitos įmonės, viršutiniai aukštai naudoti būstų nuomai.

Iš vieno įtakingiausių ir turtingiausių Vilniaus pirklių, Izraelio Bunimovičiaus, 1901 m. pareiškimo Vilniaus mokesčių inspekcijai dėl mokesčių už jam Vokiečių gatvėje priklausiusio namo patalpų nuomą sužinome, kad XIX a. pabaigoje, plečiantis miestui, naujas komercinis ir administracinis centras pasislinko į Aušros–Didžiosios–Pilies ir Gedimino prospekto arteriją, o Vokiečių gatvė liko „senuoju“ komerciniu centru: „[namo patalpų nuomos kainų] įvertinimas buvo padarytas prieš šešerius metus, nuo to laiko jokių statybų name nevyko; antra, per tą laiką mano pajamos ne tik nepadidėjo, bet dar ir sumažėjo, kai daugelis prekybininkų perkėlė verslą į Didžiąją gatvę, į Šv. Jurgio prospektą ir kitas naujai atidarytas gatves, o Vokiečių gatvės namų kai kurios patalpos liko ištuštėjusios. Mano name šiuo metu irgi yra kelios laisvos patalpos.“⁷³

⁷⁰ Žr. A. R. Čaplinskas, 2008, p. 203; A. Ambrulevičiūtė, 2012; A. Ambrulevičiūtė, 2015, p. 149.

⁷¹ Žr. A. Ambrulevičiūtė, 2016, p. 372.

⁷² Ведомость Виленской городской оценочной комиссии домов по Немецкой улицы, 1901 г., in: LVIA, f. 938, ap. 8, b. 277; Ведомость Виленской городской оценочной комиссии домов по Немецкой улицы, 1901 г., in: LVIA, f. 938, ap. 8, b. 278.

⁷³ Заявление Санкт Петербургского 1-ой гильдии купца Израила Беньяминовича Бунимовича в оценочную комиссию при Виленской Городской Управе, in: LVIA, f. 938, ap. 8, b. 278, l. 19–19v.

Komercializuojantis centrinėms gatvėms, keitėsi jų gyventojų socialinė sudėtis. Tačiau vienos gatvės (pavyzdžiui, Vokiečių, Šv. Jonų gatvės) stiprino ekonominių žmogaus veiklų specializaciją, kitos (pavyzdžiui, Didžioji ir Pilies gatvės) greta didėjančios komercinės reikšmės neprarado buvusio aukštuomenei tinkamos gyventi vietos statuso. Faktas, kad XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje Vokiečių gatvėje gyveno vos vienas kitas savininkas, liudija dar kartą pasikeitus šios gatvės paveikslą: dabar jau ir naujieji namų savininkai, kaip kadaise senieji elitai, apleido gatvę ir kėlėsi į prestižiškesnius, patrauklesnius gyventi namus. Tuo metu Didžioji ir Pilies gatvės, matyt, dėl savo centrinės padėties ir pastatų istorinės praeities (čia buvo daug puošnių didikų rūmų) ir nepaisant prastėjančios senstančių (dažnai neremontuotų) namų būklės, tapo patrauklios naujesiems miesto elitams (komersantams, aukštesnės kategorijos valstybės tarnautojams) ir kitoms prakutusių miestiečių grupėms. Įsigyti pastatą komercijai patrauklioje gatvėje, apsigyventi didiko rūmuose atitiko naujai kylančių miesto elitų socialinio prestižo sampratą. Savo ruožtu miesto senieji elitai ir jiems įkandin ir naujieji buržua elitai, siekdami gerinti gyvenimo kokybę, parduodavo arba išnuomodavo nekilnojamąjį turtą šiose gatvėse ir kėlėsi gyventi į naujai steigiamus ramesnius kvartalus, kuriems būdingi patogūs gyventi ir turintys buitinių patogumų modernūs pastatai. Tad galime teigti, kad šių grupių vidinė migracija ir ekonominės galimybės įsigyti naujos kokybės būstą kūrė naujas rezidencines zonas, kartu dar labiau paryškindamos ne tik socialinius, bet XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje ryškėjančius rezidencinius skirtumus.

2.2. Pasiturinčių vilniečių koncentracijos erdvės: trečios ir ketvirtos miesto zonų paieškos

Pasiturinčių vilniečių būstų zona formavosi tuščiuose arba beveik tuščiuose sklypuose prie pat Senojo miesto. Šios zonos kvartalai labai skyrėsi pradedant gatvių planavimu ir baigiant būstų įrengimu. XIX a. Vilniuje čia kėlėsi ir senieji (pajudėję iš branduolio zonos) elitai, ir pereinamąją zoną (apie ją žr. 2.3) palikę buržua, apskriausi laisvųjų profesijų žmonės, aukštieji valdininkai, valstybės tarnautojai. Kvalifikuotų darbininkų uždariai Vilniuje dar neleido įsigyti prabangesnio, nuosavo (substandartinio) būsto ar išsinuomoti didesnio ploto su visais patogumais būsto⁷⁴.

Pažymėtina, kad šios Vilniaus erdvės kolonizavimas sutapo su industrializacijos proceso sukeltais politiniais, socialiniais, ekonominiais pokyčiais: nuo XIX a. vidurio iki XIX a. pabaigos gerokai išaugo komersantų pajamos, senieji elitai (tie, kurie sėkmingai prisitaikė prie naujų gyvenimo ir ekonominių sąlygų) didino pajamas iš namų nuomos, kūrė ir plėtė verslus, nusi-stovėjo valdininkų ir tarnautojų darbo užmokesčiai, pakilo tarnautojų, besivertusių privačia praktika – gydytojų, inžinierių, architektų, teisininkų, – uždariai⁷⁵. Šie ir

sudarė sluoksnį naujų užsakovų, kuriems statyti modernūs namai, pasižymintys nauja technologija ir statybos standartais, atitinkantys naujai nustatytas higienos normas. Kadangi, pasak Nijolės Lukšionytės-Tolvaišienės, nauji užsakovai nepretendavo į prabangias rezidencijas ir statėsi kotedžų arba vilų pobūdžio šeimyninius namus⁷⁶, atitinkamai didėjo tokių būstų poreikis. Kotedžai vyravo Pohuliankos rajone (J. Basanavičiaus, K. Kalinausko gatvėse), medinių dvarelių daugiausia būta Antakalnyje, vilų – Žvėryne. Prabangūs rūmai statyti Neries pakrantėje (dab. Žygimantų gatvė), Gedimino prospekte bei Senamiesčio paribiuose (Trakų, Pylimo gatvėse)⁷⁷. Tai reiškė, kad apsukresni, pasiekę didesnių pajamų ir ieškantys geresnio būsto gyventojai pajudėjo į Gedimino prospektą ir Pamėnkalnio (buv. Prekybinę) gatvę, statėsi namus Pylimo gatvėje, Naujamiestyje, abiejose Pohuliankose ir palei geležinkelį Kauno (buv. Kijevo) gatvėje, erdvėje tarp Gedimino prospekto ir Krantinės gatvės, Krantinės gatvėje ir Antakalnio pradžioje, o Kaukazo gatvėje (dab. Tauro ir Mindaugo gatvėse) „per visą jos ilgį apsigyveno daugiausia pasiturinčių žmonių klasės“⁷⁸. Remiantis dabartiniu Vilniaus vaizdu matyti, kad tokių namų XIX a. pabaigoje statyta tarp geležinkelio pietuose bei Neries šiaurėje už Pylimo gatvės į vakarus, Kalvarijos gatvės pradžioje. Tad šitas gatves galėtume įvardyti kaip pasiturin-

⁷⁴ Vidutiniškai Vilniaus gubernijos darbininkas, 1886 m. statistiniais duomenimis, per metus uždirbdavo: vyras – 251,04 rb; moteris – 110,4 rb; mažametis – 41,28 rb, 1899 m. (tai priklausė nuo gamybos pobūdžio) – nuo 173 rb iki 475 rb. Žr. Памятная книжка Виленской губернии на 1888 год, с. 114; V. Merkys, 1957, p. 44–45.

⁷⁵ Valstybės tarnautojų ir laisvai samdomų darbuotojų metiniai uždariai XX a. pradžioje siekė: Vilniaus skerdyklos direktoriaus – 2 400 rb, mokesčių inspektorius – 810 rb, buhalterio – 528 rb, žandarų komisaro – 480 rb, raštininko – 480 rb, felčerio – 300 rb, sargo – 276 rb, vežiko – 276 rb, valytojos –

212 rb, virėjos – 120 rb, skalbėjos – 88 rb. Žr. Отчет города Вильно за 1908 год, с. 64, 74, 172.

⁷⁶ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, 2000, p. 93.

⁷⁷ Žr. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, 2000, p. 94.

⁷⁸ Журнал очередного заседания Виленской Городской Думы от 20-го ноября 1913 года: Доклад Думе по предложению Губернатора об усилении на городские средства полицейской охраны в районах 1-го и 7-го полицейских участков г. Вильно, LVIA, f. 937, ap. 3, b. 365, l. 324.

čių vilniečių zoną, kuri, nekritiškai taikant E. Burgesso koncentrinį miesto modelį, atitiktų trečiąją zoną.

Abiejų Pohuliankų (J. Basanavičiaus ir K. Kalinausko gatvėse) viršutinėje terasoje, Tiltu, T. Kosciuškos gatvėse, Antakalnio gale, Žvėryne, Užupyje, Rasose ėmė rasti kotedžų ir vilų kvartalai. Keltas klausimas: ar šių pastatų sambūriai sąlyginai galėtų būti priskirti ketvirtajai – rezidencinei – E. Burgesso apibūdintai zonai, kurioje *dominuoja reikšmingai geresnis būstas nei arčiau miesto centro esančiose zonose?* Atrodytų, kad ne. N. Lukšionytė-Tolvaišienė nustatė, kad šio tipo pastatų Vilniuje atsirado apie 1880 m. kartu su nauju užsakovų sluoksniu – inteligentija⁷⁹. XX a. pradžioje vilas ir kotedžus statėsi apsukriausi nekilmingi vidutinės pajamos gaunantys miestiečiai (praktikuojantys gydytojai, teisininkai, smulkieji bankininkai, fabrikantai, pirkliai, tarnautojai, valdininkai ir kiti), išgalintys įpirkti geresnį būstą. Tiesa, dalis jų tenkinosi geriausiais nuomojamų namų būstais. Vilniuje jie pradėti statyti apie 1860 m., išplito XIX a. paskutiniais dviem dešimtmečiais. Prestižinius antrajame–trečiajame aukštuose prabangiai įrengtus penkių–devynių kambarių šių namų butus langais į gatvę ir paradiniu įėjimu už 500–1 300 rb per metus⁸⁰ nuomojosi didesnes pajamas gaunantys miesto gyventojai, vidutiniokus tenkino vieno–dviejų kambarių butai su įėjimu iš kiemo pusės (vidutiniškai apie 130 rb per metus)⁸¹. Nepasiturintys miestie-

čiai tenkinosi „*nepakankamai šviesių, šaltų ir apskritai netinkamų gyventi palėpių ir rūsių nuoma*“⁸². Pažymėtina, kad nuomojamų namų gyventojai, atskirti paradiniu ir papildomu (kiemo) įėjimu, priklausė įvairių socialinių sluoksnių, skirtingų socialinių ir profesinių grupių žmonėms. Šių namų poreikį žymėjo gyvenamojo ploto stoka ir didėjantis įvairių profesijų (atitinkamai ir skirtingų ekonominių galimybių gyventojų) skaičius, didėjanti specializacija ir aštrėjanti konkurencija dėl ribotos erdvės ir su tuo susiję rezidenciniai skirtumai.

Tad apibendrinami galime teigti, kad, skirtingai nei E. Burgesso modelyje, Vilniuje trečioji ir ketvirtoji zona keičiasi vietomis. Vilniuje trečioji zona labiau sietina su turtingiausių miesto gyventojų (buržua, aukštųjų valdininkų ir net senųjų elitų) apgyvendintais brangesniais žemės sklypais. Ketvirtojoje zonoje telkėsi vidutinių pajamų miesto gyventojai (laisvųjų profesijų žmonės, privačia praktika besiverčiantys teisininkai, gydytojai, komersantai, valdininkai ir kiti).

2.3. Pereinamosios Vilniaus miesto zonos rekonstrukcija

Vilniuje pereinamosios zonos apibūdinimą atitiktų nepasiturinčių, mažai pajamų gaunančių miestiečių, nekvalifikuotų dar-

nis skelbimas, in: Наша копейка, 4 ноября 1910 г., с. 4), o Vitebsko gatvėje dviejų kambarių butą su virtuve, prieangiu ir visais patogumais (patogumai nedetalizuoti) – už 140 rb per metus, vieną kambarį su baldais – už 8 rb per mėnesį (žr. Reklaminis skelbimas, in: Наша копейка, 31 августа 1910 г., с. 4).

⁸² Копия протокола заседания Виленской Губернской санитарно-исполнительной Комиссии, происходившего 11-го июля 1892 года, под председательством Вице-Губернатора, Действительного Статского Советника Е. Н. Скалона, in: LVIA, f. 383, ap. 1, b. 165, l. 167.

⁷⁹ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, 2000, p. 94.

⁸⁰ Žr. Būsto nuomos reklaminiai skelbimai, in: Северо-Западный голос, 9 февраля 1906 г., с. 4; in: Северо-западное слово, 13 апреля 1899 г., с. 4; in: Северо-Западное слово, 28 августа 1904 г., с. 4.

⁸¹ Pavyzdžiui, Žydų gatvėje visą namą buvo galima išsinuomotuoti už 1 400–1 500 rb metams (žr. Reklami-

bininkų apgyvendinti Senojo miesto ir istorinių priemiesčių, integruotų į miesto erdvę, kvartalai. Tačiau jų, paprastai pasislėpusių už centrinių gatvių namų fasadų, būta visuose miesto rajonuose⁸³. Ypač didelė nepasiturinčių miestiečių koncentracija dėl istoriškai susiklosčiusių aplinkybių buvo žydų kvartale. 1633 m. Vladislavo Vazos privilegija įkurtas žydų kvartalas užėmė teritoriją tarp Mėsinių ir Žydų gatvių ir jos tęsiniu – Mikalojaus skersgatviu (vėliau išplito anapus Vokiečių gatvės ir jos padalytas į dvi dalis, apribotas Dominikonų, Stiklių ir Ligoninės gatvėmis, ribojosi su Rūdninkų gatvės miestiečių namais). Čia žydai turėjo apsigyventi per 15 metų, pardavę savo namus kitur mieste ir išsipirkę visus krikščionims priklausančius šio kvartalo pastatus. Tačiau brangūs miesto centro namai buvo neįperkami net žydų elitui. Tuomet krikščionys namus pradėjo užstatyti ir pardavinėti dalimis. Taip žydų kvartale susitelkė eksdiviziniai namai⁸⁴. Vilniaus eksdiviziniai namai – pasak vieno XIX a. šaltinio, „užkratas, dėl kažkokio senų laikų teisinio paklydimo įsisukęs į patį miesto centrą“⁸⁵, – buvo vienas labiausiai apleistų miesto rajonų. Žydų kvartalo (jis aprašytas V. Zalkindo daktaro disertacijoje⁸⁶ ir kituose šaltiniuose)

se)⁸⁷ gyvenamųjų namų fondas buvo ypač blogos būklės, pastatai buvo netvarkingi ir apieisti. Pats kvartalas turėjo prastą reputaciją, o dėl antisanitarinių gyvenimo sąlygų neretai tapdavo infekcinių ligų židiniu. Tokie buvo ir kiti nepasiturinčių miesto gyventojų, socialinių apačių ir nekvalifikuotų darbininkų apgyvendinti kvartalai.

Šių socialinių grupių namų koncentracija matytina ir ketvirtos – kvalifikuotų darbininkų – zonos pakraščiuose (ypač besiribojančiuose su pramoniniais Naujamiesčio, Šnipiškių, Paplaujos ir Lukiškių kvartalais). Vilniuje (kaip ir industriniuose Europos miestuose), plečiantis pramonei, fabrikus keliant kuo toliau nuo gyvenamųjų kvartalų į miesto pakraščius atsižvelgiant į dominuojančių vėjų kryptis, formavosi ištisi fabrikiniai rajonai⁸⁸. Šalia jų spietėsi darbininkų ir apskritai nepasiturinčių miesto gyventojų apgyvendinti kvartalai. Tokie kvartalai nebuvo saugūs, todėl mažai tikėtina, kad buvo kolonizuoti vidurinėsios klasės: „Makarjevo [dab. Aguonų] gatvėje laisvi plotai tapo nusikaltėlių prieglobsčiu. Jie ten laisvai renkasi grobio dalytis. Šioje gatvėje ir artimuose jai skersgatviuose neretai stambių vagysčių atvejai, ypač rudenį ir žiemą. Rodūnės

⁸³ Panaši situacija buvo ir XX a. pradžios Maskvoje. Plačiau apie XX a. pradžios Maskvos socialinių grupių topografiją ir nekvalifikuotos darbininkijos gyvenamojo būsto fondą žr. A. Mazanik, 2013.

⁸⁴ С. Ф. Рубинштейн, 1892, с. 1.

⁸⁵ М. М-ля, 1892, с. 17.

⁸⁶ „Miesto dalį su varguomenės namais galima laikyti prasčiausia higienos ir sanitarinės būklės požiūriu. Mažuose butuose gyvena po 3–4 šeimas, kurių kiekviena turi apie 5 narius, du trečdaliai tų šeimoms narių yra vaikai, kurie šlapinasi kambariuose arba tiesiai ant namo slenkščio. Kartu reikia pabrėžti, kad jų butai tamsūs ir žibalinės lempos, žiebiamos net dieną, skleidžia dūmą, tad nesunku įsivaizduoti, koks tvankus būna oras“ – В. С. Залькинд, 1892, с. 115.

⁸⁷ Pavyzdžiui: „Eksdivizinių namų su jų apiplyšusiais gyventojais apžiūra atrodo slegiančiai. Namai, kad ir mūriniai, bet šoninės medinės „galerijos“ labai įtartinos būklės, langai dažnai išdaužtais stiklais; vidiniai mediniai laiptai siauri, neretai supuvę... Laiptų šonuose siauros angos vietoj durų veda į purvinus, drėgnus, suplėkusius apartamentus žemomis lubomis ir tvankiu oru; kiemai, kad ir grįsti, bet purvini, ir juose pilna purvo ir pamazgų. Namų sienomis leidžiasi dvokiančios juostos, bet dar siaubingiau atrodo požeminiai urvai rūsiuose“ – М. М-ля, 1892, с. 17.

⁸⁸ К вопросу о благоустройстве города Вильно. Доклад Виленской городской думе члена управы А. В. Тупальского (с планом), Вильно: печатано по распоряжению Виленской городской управы в тип. «Промен», 1913, с. 8.

1.4. Priemiestinės zonos apraiškos

Priemiestinė zona, veikiau jos apraiškos, tiriamu laikotarpiu ėmė rasti tik tam tikrose miesto dalyse ir ją galėtų žymėti statytos gyvenamųjų namų kolonijos⁹³. Šios kūrėsi pačioje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, užimdamos miesto pakraščius: 1896 m. suprojektuoti pirmieji 11 namų prie dabartinių Aguonų, Šaltinių (buv. *Угличская*) ir Mindaugo gatvių (pastatyti šeši). Aguonų gatvės kolonijos namai buvo vienaukščiai, pailgi, dengti dvišlaičiais stogais. Kiekvieniame name – du butai su atskirais įėjimais. Butuose yra vienas didelis kambarys, du–trys mažičiai, virtuvė, rūšys. Patalpos apšildomos krosnimis, be vonių, klozetai įrengti prie rūšio laiptų. Tokios pat struktūros ir plano namai 1897 m. buvo statomi *Pohuliankos kolonijoje* (tarp J. Basanavičiaus, M. K. Čiurliono (buv. rus. *Закретьная*) ir Jovaro (buv. Junkerių) gatvių). Pastatyta 10 namų palei gatves ir kvartalo gilumoje. Kiekvienas savininkas turėjo aptvertą 10–12 arų žemės sklypelį su sodu, daržu. 1898–1899 m. pradėtos statyti dar dvi kolonijos – Šnypiškėse (Piramonte) ir Rasose. Šnypiškių ir Rasų kolonijose jau buvo galima pasirinkti namo tipą, buto dydį. *Šnypiškėse*, prie Rinktinės, Šeimyniškių ir Slucko gatvių pastatyta daugiau nei 20 namų. Rasų kolonijoje iš pradžių buvo suplanuoti 29 vienodi sklypeliai su eilėmis blokuotais namais, bet sumanymas kito, pastatyta įvairesnių namų. Nutiestos naujos, stačiais kampais susikertančios gatvės – Balstogės, Vitebsko, Mogiliavo (buv. Mielagėnų), Radomo (Švenčionių) ir Gervėčių. Rasų kolonija buvo didžiausia⁹⁴. Prie jos (Vitebsko

ir Savičiaus gatvėse) šliejosi pigių higieninių butų penkiaaukščiai namai, pastatyti pramonės darbininkams ir skurstantiems miesto gyventojams⁹⁵, o 1911–1913 m. pastatyta kiek kitokia Lukiškių kolonija (dab. J. Savickio, J. Tumo-Vaižganto ir Kražių gatvės). Turėdama prabangesnius su patogumais namus ji orientavosi į didesnes pajamas gaunančius miestiečius. Daugumos sklypų plotas apie 200 m², tik kampinių namų savininkams priskirta iki 270 m² žemės. Įvažiavimų, skalbyklos, vandens siurblinės plotai buvo bendri. Butai daugumoje namų planuoti per du aukštus. Kiekvieno namo planas ir fasadas individualus, nors ir sukomponuotas pagal panašią schemą. Visuose kolonijos namuose buvo vonios, klozetai. Trys savininkai (Valickis, Malinauskas ir Končius – J. Tumo-Vaižganto g. 8/27, 6, 5) įsirengė brangų ir tada dar mažai paplitusį centrinį šildymą. Pirmuosiuose aukštuose suplanuota po du kambarius ir virtuvę, viršuje – po tris poilsio arba individualios paskirties patalpas. Liptinių erdvės nedidelės, matyt, angliško holo tradicijos nesiekta mėgdžioti. Tokiuose namuose gyveno dailininkas Stanislovas Jarockis (J. Savickio g. 15), Vytautas Abramavičius, Leonas Römeris (J. Savickio g. 19 ir 5). Yra žinių, kad draugijos nariai protestavo, kai pastatytuose namuose atsirado nuomojamų butų ir pirminė graži idėja buvo iškraipyta⁹⁶.

Taigi XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje (iki Pirmojo pasaulinio karo) susiformavusi *Naujojo miesto* dalis (trečioji–ketvirtoji zonos ir plintanti į priemiesčius penktoji),

⁹⁵ Проект на постройку домов для дешевых квартир в гор. Вильне по Сиротской и Витебской ул., in: LVIA, f. 938, ap. 4, b. 3326, l. 14–30.

⁹⁶ Žr. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, 2000, p. 125–126.

⁹³ Žr. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, 2000, p. 94.

⁹⁴ Žr. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, 2000, p. 116–125.

kurioje buvo modernūs būstai, turėjo aki-vaizdžių pranašumų prieš senstantį pirmųjų dviejų zonų kvartalų gyvenamųjų namų fondą. Užstatyta naujais moderniais namais su moderniais patogumais, *Naujojo miesto* dalis gerokai pagerino miesto sanitarinę būklę, keitė miesto vaizdą. Čia tiesios plačios ir tiesios, ventiliuojamos gatvės, kuriose pakankamu atstumu statyti modernūs namai neužstodavo vieni kitiems saulės, būstų patalpos buvo sausesnės, mažiau paveiktos pelėsio, o namuose įrengti tualetai (neretai su vandens nuleidimo sistema), vandentiekis ir kanalizacija bei kiti modernūs buitiniai patogumai (elektrinis apšvietimas, centrinis šildymas) kėlė šių rajonų namų gyventojų gyvenimo kokybę į visiškai naują lygį.

Išvados

1. Įtakingiausias modernaus miesto struktūros ir plėtros analizės idėjas randame XX a. trečiajame–penktajame dešimtmeciuose Čikagos miesto sociologijos mokyklos lyderių (R. Parko, E. Burgeso, R. D. McKenzie, L. Wirtho) sukurtose socioekologinėse koncepcijose. Šios buvo suformuluotos siekiant paaiškinti XIX a. vidurio–XX a. pirmos pusės sparčios industrializacijos sukeltą intensyvią amerikietišku modernių miestų plėtrą, išryškinusią ne tik moderniojo miesto formavimosi teigiamas ypatybes, bet ir pačios modernizacijos / industrializacijos kainą (t. y. didėjantį skurdą ir didžiulius skirtumus tarp miesto kaimynijų).
2. Socioekologinių koncepcijų požiūriu modernus miestas – tai industrinis miestas, besiremiantis industrializacija ir industrinės visuomenės organizacija. Skiriamieji modernaus miesto bruožai yra moderni miestietiška sąmonė kaip modernaus žmogaus būvis, gyventojų tankiai apgyvendinta vietovė ir heterogeniškumas. Miestiečių įvairovė pasireiškia jų skirtinga specializacija, ekonominiu ir socialiniu statusu, gebėjimu konkuruoti dėl ribotos erdvės, taip pat rezidenciniais skirtumais. Skirtingo socioekonominio statuso miestiečių koncentracija tam tikrose miesto teritorijose suformuoja skirtingas miesto socialines erdves.
3. Šių miestiečių susisluoksniavimą socioekonominiu aspektu labiausiai konkretina ir išplėtoja E. Burgeso koncentrinis miesto modelis (jo išėities taškas yra konkurencija dėl miesto žemės), kuris laikytinas conceptualiausia ir plačiausiai taikoma modernaus miesto plėtros aiškinimo koncepcija. Pagal šį idealiai tipišką koncentrinį miesto modelį modernaus miesto struktūra ir plėtra aiškinamos išskiriant penkias miesto zonas, kuriose reziduoja skirtingais socioekonominiais ir sociodemografiniais požymiais pasižymintys miestiečiai: 1) miesto centro zona (labiausiai komercializuota zona), 2) perinamoji miesto zona (nekvalifikuotos darbo klasės zona); 3) kvalifikuotos darbo klasės zona; 4) rezidencinė miesto zona (turtiausių kvalifikuotos darbo klasės asmenų namų ūkių zona) bei 5) priemiesčio miesto zona (gausėjančios vidurinėsios klasės zona).
4. XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje nykstant luomų skirtumams (tai laikytina modernizacijos padariniu), vienoms socialinėms grupėms prarandant ekonomines ir socialines pozicijas, kitoms – jas stiprinant ar įgaunant, kei-

tėsi Vilniaus elito socialinis paveikslas. Socialinių grupių konkurencinė kova dėl įtakos sferų ir sociokultūrinio dominavimo mieste sukėlė gyventojų vidinę ir išorinę migraciją. Socialinių grupių migracija, naujų plotų kolonizavimas ir Vilniaus miesto plėtra sutapo su industrializacijos proceso sukeltais politiniais, socialiniais, ekonominiais pokyčiais.

5. Vilniuje E. Burgesso modelio pirmos zonos, apgyvendintos senųjų miesto elitų ir į ją nuo XIX a. vidurio pretendavusių buržua, apibūdinimas sutampa su istorinio miesto centro branduolį juosiančiomis seniausiomis Aušros Vartų–Didžiosios–Pilies ir Trakų–Dominikonų–Šv. Jono gatvių arterijomis bei 1839–1852 m. nutiestu Gedimino (buv. Šv. Jurgio) prospektu, kuris Vilniaus–Vokiečių (taip pat istorine) arterija, nukreipta į Rotušės aikštę, jungėsi su Trakų–Dominikonų–Šv. Jono ir Aušros Vartų–Didžiąja–Pilies gatvėmis.
6. Vilniuje antros (pereinamosios) zonos apibūdinimą atitiktų nepasiturinčių, mažai pajamų gaunančių miestiečių, nekvalifikuotų darbininkų apgyvendinti Senojo miesto ir istorinių priemiesčių, integruotų į miesto erdvę, kvartalai. Nepasiturinčių miestiečių, nekvalifikuotų darbininkų apgyvendintų namų koncentracija matytina ir buržua, inteligentijos, kvalifikuotos darbo klasės erdvių paribiuose (ypač ribose su pramoniniais Naujamiesčio, Šnipiškų, Paplaujos ir Lukiškių kvartalais).
7. Labiausiai pasiturinčių Vilniaus gyventojų grupių (buržua, aukštųjų valdininkų ir net senųjų elitų) migravimas į neužstatytus prie pat istorinio miesto

centro plytėjusius plotus (tarp geležinkelio linijos pietuose ir Neries šiaurėje ir nuo Pylimo gatvės į vakarus) lėmė jų gyvenamosios erdvės atsiradimą Senamiesčio paribiuose (Trakų, Pylimo gatvėse) ir joms artimose dabartinio Vilniaus Naujamiesčio gatvėse, abiejų Pohuliankų (J. Basanavičiaus ir K. Kalinausko gatvėse) pradžioje ir Pamėnkalnio gatvėje, erdvėje tarp Gedimino prospekto ir Krantinės gatvės, Krantinės gatvėje ir Antakalnio pradžioje. Abiejų Pohuliankų viršutinėje terasoje, Tiltu, T. Kosciuškos gatvėse, Antakalnio gale, Žvėryne, Užupyje, Rasose kūrėsi vilų ir kotedžų kvartalai. Juose kūrėsi vidutinės pajamos gaunantys miesto gyventojai. Ilgainiui jie kėlėsi į priemiesčių teritoriją, formavo priemiestinę zoną. Ši dar neturėjo aiškiau apibrėžtų ribų. Tikėtina, ji nusistovėjo vėlesniu industrinės visuomenės organizacijos laikotarpiu galutinai susiformavus kvartalams.

8. Pasiturinčių vilniečių rezidencijos erdvių tyrimas rodo, kad, kitaip nei E. Burgesso modelyje, Vilniuje trečioji ir ketvirtoji zona susikeičia vietomis – rezidencinė zona, apgyvendinta senųjų elitų ir naujųjų turčių, yra arčiau miesto branduolio, o už jos telkiasi valdininkų ir inteligentijos rezidavimo zona. Šių zonų tarpusavio ribų neaiškumas ir priemiestinės zonos „embrioninė“ stadija rodo nesibaigus kylančių socialinių grupių kolonizacijos procesą. Tai leidžia teigti, kad Vilniaus miesto modernizacija vėlavo, palyginti su XIX a. antros pusės–XX a. pradžios Vakarų (ypač JAV) moderniais miestais, remiantis kurių tyrimais ir buvo sukurtas E. Burgesso koncentrinis miesto modelis.

BIBLIOGRAFIJA

- Abbott W. F., 1974 – Walter F. Abbott, „Moscow in 1897 as a Preindustrial City: A Test of the Inverse Burgess Zonal Hypothesis“, in: *American Sociological Review*, 1974, vol. 39, no 4, p. 542–550.
- Alberti M., 2008 – Marina Alberti, *Advances in Urban Ecology: Integrating Humans and Ecological Processes in Urban Ecosystems*, New York: Springer-Verlag, 2008.
- Ambrulevičiūtė A., 2016 – Aelita Ambrulevičiūtė, *Vilniaus pirkkliai XIX a. amžiuje: statusas, veikla, galimybės*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
- Ambrulevičiūtė A., 2015 – Aelita Ambrulevičiūtė, *Prabilę namai: Vokiečių gatvės eskizai*, Vilnius: Aukso žuvis, 2015.
- Ambrulevičiūtė A., 2012 – Aelita Ambrulevičiūtė, *Vilniaus pirkkliai žydai 1801–1861 m. (sąrašas)*, Vilnius: Žydų kultūros ir turizmo informacijos centras, 2012.
- Atamukas S., 2007 – Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, trečiasis pataisytas ir papildytas leidinys, Vilnius: Alma littera, 2007.
- Bairašauskaitė T., 2011 – Tamara Bairašauskaitė, „Visuomenė uždara ir laisvėjanti“, in: Tamara Bairašauskaitė, Zita Medišauskienė, Rimantas Minkyns, *Lietuvos istorija. VIII tomas I dalis: Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 307–468.
- Bater J. H., 1978 – James H. Bater, „Some Dimensions of Urbanization and the Response of Municipal Government: Moscow and St. Petersburg“, in: *Russian History*, 1978, vol. 5, no 1, p. 46–63.
- Berkowitz A. R., Nilon Ch. H., Hollweg K. S., 2003 – Alan R. Berkowitz, Charles H. Nilon, Karen S. Hollweg / Ed., *Understanding Urban Ecosystems: A New Frontier for Science and Education*, New York: Springer-Verlag, 2003.
- Bound M., 2004 – Michael Bound, *Urban Social Theory: City, Self and Society*, South Melbourne, Vic: Oxford University Press, 2004.
- Breslau D., 1990 – Daniel Breslau, „The Scientific Appropriation of Social Research: Robert Park’s Human Ecology and American Sociology“, in: *Theory and Society*, 1990, vol. 19, no 4, p. 417–446.
- Brower D., 1990 – Daniel Brower, *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850–1900*, Berkeley: University of California Press, 1990.
- Bumblauskas A., Liekis Š., Potašenko G., 2009 – Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko, sudarytojai, *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas: straipsnių rinktinė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
- Bulmer M., 1984 – Martin Bulmer, *The Chicago School of Sociology: Institutionalization, Diversity, and the Rise of Sociological Research*, Chicago: University of Chicago Press, 1984.
- Burgess Ernest W., 1924 – Ernest W. Burgess, „The Growth of the City: An Introduction to a Research Project“, in: *Publications of the American Sociology Society*, 1924, vol. 18, no 1, p. 85–97.
- Burgess Ernest W., 1925 a – Ernest W. Burgess, „The Growth of the City: An Introduction to a Research Project“, in: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment / Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie*, Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 47–62.
- Burgess Ernest W., 1925 b – Ernest W. Burgess, „Can Neighborhood Work Have a Scientific Basis?“, in: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment / Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie*, Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 142–155.
- Butkus T. S., 2013 – Tomas S. Butkus, „Lietuvos urbanistika: diskurso problema ir raidos perspektyvos“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2013, t. 71, p. 47–58.
- Collins J. P., Kinzig A., Grimm N. B., Fagan W. F., Hope D., Wu J., Borer E. T., 2000 – James P. Collins, Ann Kinzig, Nancy B. Grimm, William F. Fagan, Diane Hope, Jianguo Wu, Elizabeth T. Borer, „A New Urban Ecology: Modeling Human Communities as Integral Parts of Ecosystems Poses Special Problems for the Development and Testing of Ecological Theory“, in: *American Scientist*, 2000, vol. 88, no 5, p. 416–425.
- Corrsin S., 1978 – Stephen Corrsin, „Urbanization and the Baltic Peoples: Riga and Tallinn before the First World War“, in: *East European Quarterly*, 1978, vol. 12, no 1, p. 69–84.
- Čaplinskas A. R., 1998 – Antanas Rimvydas Čaplinskas, *Vilniaus gatvių istorija: Šv. Jono, Dominikonų, Trakų gatvės*, Vilnius: Charibdė, 1998.
- Čiupailaitė D., 2014 – Dalia Čiupailaitė, *Būsto projektai kaip nauja erdvė posocialistiniame mieste*.

Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, sociologija (05 S), Vilniaus universitetas, 2014.

Daniliauskas A., 1968 – A. Daniliauskas, „Kau-no proletarų gyvenamosios patalpos XIX–XX am-žiais (1. Pastatai)“, in: *LTSR MAD*, Serija A, 1968, t. 2 (27), p. 131–146.

Donskis L., 1994 – Leonidas Donskis, *Moder-niosios sąmonės konfigūracijos: Kultūra tarp mito ir diskurso*, Vilnius: Baltos lankos, 1994.

Drėma V., 1991 – Vladas Drėma, *Dingęs Vil-nius*, Vilnius: Vaga, 1991.

Entriakin J. N., 1980 – J. Nicholas Entriakin, „Rob-ert Park’s Human Ecology and Human Geograp-hy“, in: *Annals of the Association of American Geo-graphers*, 1980, vol. 70, no 1, p. 43–58.

Faught J., 1986 – Jim Faught, „The Concept of Competition in Robert Park’s Sociology“, in: *The So-ciological Quarterly*, 1986, vol. 27, no 3, p. 359–371.

Gaziano E., 1996 – Emanuel Gaziano, „Ecologi-cal Metaphors as Scientific Boundary Work: In-novation and Authority in Interwar Sociology and Biology“, in: *American Journal of Sociology*, 1996, vol. 101, no 4, p. 874–907.

Giddens A., 2005 – Anthony Giddens, *Sociolo-gija / iš anglų kalb. vertė J. Markevičienė, D. Ma-silionis, A. Valantiejus*, Kaunas: Poligrafija ir infor-matika, 2005.

Glemža L., 2010 – Liudas Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*, Kaunas, Vytauto Didžiojo universi-tetas, 2010.

Goist P. D., 1971 – Park D. Goist, „City and “Community”: The Urban Theory of Robert Park“, in: *American Quarterly*, 1971, vol. 23, no 1, p. 46–59.

Gottdiener M., Feagin J. R., 1988 – Mark Gott-diener, Joe R. Feagin, „The Paradigm Shift in Urban Sociology“, in: *Urban Affairs Review*, 1988, vol. 24, no 2, p. 163–187.

Gross M., 2004 – Matthias Gross, „Human Geo-graphy and Ecological Sociology: The Unfolding of a Human Ecology, 1890 to 1930 – and Beyond“, in: *Social Science History*, 2004, vol. 28, no 4, p. 575–605.

Gross M., 2002 – Matthias Gross, „When Eco-logy and Sociology Meet: The Contributions of Edward A. Ross“, in: *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 2002, vol. 38, no 1, p. 27–42.

Gross M., 2000 – Matthias Gross, „Classical Sociology and the Restoration of Nature: The Rele-

vance of Émile Durkheim and Georg Simmel“, in: *Organization & Environment*, 2000, vol. 13, no 3, p. 277–291.

Gudavičius E., 1991 – Edvardas Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1991.

Guterman S. S., 1969 – Stanley S. Guterman, „In Defense of Wirth’s “Urbanism as a Way of Life“, in: *American Journal of Sociology*, 1969, vol. 74, no 5, p. 492–499.

Helmes-Hayes R. C., 1987 – Richard C. Helmes-Hayes, „A Dualistic Vision”: Robert Ezra Park and the Classical Ecological Theory of Social Inequality“, in: *The Sociological Quarterly*, 1987, vol. 28, no 3, p. 387–409.

Hohenberg P. M., Lees L. H., 1995 – Paul M. Ho-henberg, Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000–1994*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995.

Jaadla H., Puur A., 2016 – Hannaliis Jaadla, Al-lan Puur, „The Impact of Water Supply and Sanita-tion on Infant Mortality: Individual-level Evidence from Tartu, Estonia, 1897–1900“, in: *Population Studies*, 2016, vol. 70, no 2, p. 163–179.

Janowitz M., 1972 – Morris Janowitz, „Profes-sionalization of Sociology“, in: *American Journal of Sociology*, 1972, vol. 78, no 1, p. 105–135.

Jax K., 1998 – Kurt Jax, „Holocoen and Ecosys-tem: On the Origin and Historical Consequences of Two Concepts“, in: *Journal of the History of Biolo-gy*, 1998, vol. 31, no 1, p. 113–142.

Jayaram N., 2010 – N. Jayaram, „Revisiting the City: The Relevance of Urban Sociology Today“, in: *Economic and Political Weekly*, 2010, vol. 45, no 35, p. 50–57.

Kraniauskas L., Gedutis A., Acus A., Kraniaus-kienė S., Viluckienė J., Spiriajevas E., 2012 – Liu-tauras Kraniauskas, Aldis Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: so-ciologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012.

Kuklick H., 1980 – Henrika Kuklick, „Chicago Sociology and Urban Planning Policy: Sociological Theory as Occupational Ideology“, in: *Theory and Society*, 1980, vol. 9, no 6, p. 821–845.

Kuklick H., 1973 – Henrika Kuklick, „A Scien-tific Revolution: Sociological Theory in the United States, 1930–1945“, in: *Sociological Inquiry*, 1973, vol. 43, no 1, p. 3–22.

Lannoy P., 2004 – Pierre Lannoy, „When Robert E. Park Was (Re)Writing ‘The City’: Biography, the Social Survey, and the Science of Sociology“, in: *The American Sociologist*, 2004, vol. 35, no 1, p. 34–62.

Lewis R. A., Rowland R. H., 1969 – Robert A. Lewis, Richard H. Rowland, „Urbanization in Russia and the USSR: 1897–1966“, in: *Annals of the Association of American Geographers*, 1969, vol. 59, no 4, p. 776–796.

Lietuvos architektūros istorija, 2000 – *Lietuvos architektūros istorija: nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m., t. III*, redakcinė kolegija: Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė (mokslinė redaktorė) [et al.], Vilnius: Architektūros ir statybos institutas, Savastis, 2000.

Lietuvos architektūros istorija, 1994 – *Lietuvos architektūros istorija: nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio, t. II*, redaktorių kolegija: Algė Jankevičienė (redaktorių kolegijos pirmininkė), [et al.], Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

Lukšionytė-Tolvaišienė N., 2000 – Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje (*Acta Academiae Artium Vilnensis, t. 18*), Vilnius: VDA leidykla, 2000.

Maines D. R., Bridger J. C., Ulmer J. T., 1996 – David R. Maines, Jeffrey C. Bridger, Jeffery T. Ulmer, „Mythic Facts and Park’s Pragmatism: On Predecessor-Selection and Theorizing in Human Ecology“, in: *The Sociological Quarterly*, 1996, vol. 37, no 3, p. 521–549.

Martindale D., 1958 – Don Martindale, „Prefatory Remarks: The Theory of the City“, in: Max Weber, *The City* / Translated and edited by D. Martindale, G. Neuwirth, London and New York: Free Press, 1958, p. 9–62.

Mazanik A., 2013 – Anna Mazanik, „The City As a Transient Home: Residential Patterns of Moscow Workers Around the Turn of the Twentieth Century“, in: *Urban History*, 2013, vol. 40, no 1, p. 51–70.

McDonald G. W., Patterson M. G., 2007 – Gary W. McDonald, Murray G. Patterson, „Bridging the Divide in Urban Sustainability: From Human Exceptionalism to the New Ecological Paradigm“, in: *Urban Ecosystems*, 2007, vol. 10, no 2, p. 169–192.

McGahan P., 1986 – Peter McGahan, *Urban Sociology in Canada*, Toronto: Butterworths, 1986.

McKenzie R. D., 1925 – Roderick D. McKenzie, „The Ecological Approach to the Study of the

Human Community“, in: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment* / Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie, Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 63–79.

Medišauskienė Z., 2011 – Zita Medišauskienė, „Laikas – Erdvė – Žmogus“, in: Tamara Bairauskaitė, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, *Lietuvos istorija. VIII tomas I dalis: Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 15–178.

Melosi M. V., 1993 – Martin V. Melosi, „The Place of the City in Environmental History“, in: *Environmental History Review*, 1993, vol. 17, no 1, p. 1–23.

Merkys V., 1957 – Vytautas Merkys, „Vilniaus darbininkų padėtis 1900–1904 m.“, in: *LTSR MAD, Serija A*, 1957, t. 2 (3), p. 37–53.

Milicevic A. S., 2001 – Aleksandra S. Milicevic, „Radical Intellectuals: What Happened to the New Urban Sociology?“, in: *International Journal of Urban and Regional Research*, 2001, vol. 25, no 4, p. 759–783.

Musil J., 1968 – Jiri Musil, „The Development of Prague’s Ecological Structure“, in: *Readings in Urban Sociology* / Ed. R. E. Pahl, New York: Pergamon Press, 1968, p. 232–259.

Nikžentaitis A., 2013 – Alvydas Nikžentaitis, sudarytojas, *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013.

Norkus Z., 2012 a – Zenonas Norkus, „Koopercija prieš rinkos ir valdžios nesėkmes arba kaip anksčiau laiko sukurti gerą kapitalizmą“, in: *Problemos*, 2012, t. 82, p. 27–58.

Norkus Z., 2012 b – Zenonas Norkus, „Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 9–36.

Norkus Z., 2008 – Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: VU leidykla, 2008.

Norkus Z., 2007 – Zenonas Norkus, „Georgo Simmelio individualus dėsnis: gyvenimo ir kūrybos bruožai“, in: Georg Simmel, *Sociologija ir kultūros filosofija: rinktinė*, iš vokiečių kalbos vertė A. Lozuraitis, sudarytojas ir mokslinis redaktorius Z. Norkus, Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 539–586.

Norkus Z., 1999 – Zenonas Norkus, „Maxo Weberio ‘idealieji tipai’ ir šiuolaikinė istorijos ir socialinių mokslų filosofija“, in: *Istorija*, 1999, t. 42, p. 42–48.

Owens B. R., 2012 – B. Robert Owens, „Mapping the City: Innovation and Continuity in the Chicago School of Sociology, 1920–1934“, in: *The American Sociologist*, 2012, vol. 43, no 3, p. 264–293.

Palisi B. J., Canning C., 1983 – Bartolomeo J. Palisi, Claire Canning, „Urbanism and Social Psychological Well-Being: A Cross-Cultural Test of Three Theories“, in: *The Sociological Quarterly*, 1983, vol. 24, no 4, p. 527–543.

Park R. E., 1952 – Robert E. Park, *Human Communities: The City and Human Ecology* / The Collected Papers of Robert Ezra Park, Volume II, ed. Everett Hughes, Glencoe, IL: The Free Press, 1952.

Park R. E., 1929 – Robert E. Park, „The City as a Social Laboratory“, in: *Chicago: An Experiment in Social Science Research* / Ed. T. V. Smith, L. D. White, Chicago: University of Chicago, 1929, p. 1–19.

Park R. E., 1925 – Robert E. Park, „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment“, in: *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment* / Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie, Chicago: University of Chicago Press, 1925, p. 1–46.

Park R. E., 1915 – R. E. Park, „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the City Environment“, in: *American Journal of Sociology*, 1915, vol. 20, no 5, p. 577–612.

Petrušauskaitė V., 2011 – Vita Petrušauskaitė, „Antropologija mieste ar miesto antropologija? Tyrimo lauko mieste konstravimas“, in: *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2011, t. 11 (20), p. 159–178.

Polkaitė-Petkevičienė G., Černiauskas N., 2017 – Giedrė Polkaitė-Petkevičienė, Norbertas Černiauskas, „Urbanizacija 1918–1940 metais: modernaus miesto ženklai Lietuvoje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2017, t. 39, p. 64–83.

Quinn J. A., 1940 – James A. Quinn, „The Burgess Zonal Hypothesis and its Critics“, in: *American Sociological Review*, 1940, vol. 5, no 2, p. 210–218.

Rees W. E., 1997 – Williame E. Rees, „Urban Ecosystems: The Human Dimension“, in: *Urban Ecosystems*, 1997, vol. 1, no 1, p. 63–75.

Rierner S., 1971 – Svend Rierner, „The Nucleated City“, in: *The British Journal of Sociology*, 1971, vol. 22, no 3, p. 231–239.

Safronovas V., 2011 – Vasilijus Safronovas, *Praktis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

Sassen S., 2007 – Saskia Sassen, „Urban Sociology in the 21st Century“, in: *21st Century Sociology, vol. 1: A Reference Handbook* / Ed. Clifton D. Bryant, Dennis L. Peck, Sage Publications, Inc., 2007, p. 476–486.

Short J. E., 1971 – James E. Short, *The Social Fabric of the Metropolis: Contributions of the Chicago School of Urban Sociology*, Chicago: University of Chicago Press, 1971.

Simmel G., 2007 – Georg Simmel, „Didmesčiai ir dvasinis gyvenimas“, in: Georg Simmel, *Sociologija ir kultūros filosofija: rinktinė*, iš vokiečių kalbos vertė A. Lozuraitis, sudarytojas ir mokslinis redaktorius Z. Norkus, Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 281–298.

Simpson R. L., 1965 – R. L. Simpson, „Sociology of the Community: Current Status and Prospects“, in: *Rural Sociology*, 1965, vol. 30, no 2, p. 127–149.

Smith D. A., 1995 – David A. Smith, „The New Urban Sociology Meets the Old: Re-reading Some Classical Human Ecology“, in: *Urban Affairs Review*, 1995, vol. 30, no 3, p. 432–457.

Smith W. D., 1979 – Woodruff D. Smith, „The Emergence of German Urban Sociology 1900–1910“, in: *Journal of the History of Sociology*, 1979, vol. 1, no 2, p. 1–16.

Sodeika T., 2005 – Tomas Sodeika, „Miesto metafizika: dykumos tėvų profenomenas arba tobulo tylėjimo pamokos“, in: *Religija ir kultūra*, 2005, t. 5, Nr. 2, p. 62–85.

Szelenyi I., 1983 – Ivan Szelenyi, *Urban Inequalities under State Socialism*, London: Oxford University Press, 1983.

The City, 1925 – *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment* / Ed. R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie, Chicago: University of Chicago Press, 1925.

Thurston R., 1987 – Robert Thurston, *Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914*, New York: Oxford University Press, 1987.

Valantiejus A., 2007 – Algimantas Valantiejus, „Ieškant sociologijos metodo. Georgas Simmelis ir

didmiesčio tikrovės ribos“, in: *Sociologija: mintis ir veiksmai*, 2007, t. 1, Nr. 19, p. 131–148.

Wachsmuth D., 2012 – David Wachsmuth, „Three Ecologies: Urban Metabolism and the Society-Nature Opposition“, in: *The Sociological Quarterly*, 2012, vol. 53, no 4, p. 506–523.

Wallerstein I., 1974 – Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press, 1974.

Weber M., 1929 – Max Weber, Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai, iš vokiečių k. vertė dr. J. Pajaujius, Kaunas: Lietuvos Universiteto Teisių Fakulteto leidinys, 1929.

Weber M., 1958 – Max Weber, *The City* / Translated and edited by D. Martindale, G. Neuwirth, London and New York: Free Press, 1958.

Wirth L., 1938 – Louis Wirth, „Urbanism as a Way of Life“, in: *American Journal of Sociology*, 1938, vol. 44, no 1, p. 1–24.

Wirth L., 1964 – Louis Wirth, *On Cities and Social Life: Selected Papers* / Ed. and with an introduction by Albert J. Reiss, Chicago: The University of Chicago Press, 1964.

Žiemelis D., 2016 – Darius Žiemelis, „Próba analizy porównawczej litewskiej gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej i latynoamerykańskiej gospodarki hacjendowej od drugiej połowy XVIII wieku do drugiej połowy XIX wieku w kontekście kapitalistycznego systemu-świata“, in: *Człowiek i Społeczeństwo: Modelowanie świata społecznego. Zakożenia – rekonstrukcje – analizy*, vol. 52 / Ed. K. Brzechczyn, Poznań: Adam Mickiewicz University Press, 2016, s. 135–160.

Žiemelis D., 2005 – Darius Žiemelis, „Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 65–81.

Žilys A., 2015 – Apolonijus Žilys, *Moderniosios visuomenės miesto plėtra: rezidencinė diferenciacija Lietuvos didmiesčiuose*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, sociologija (05 S), Kaunas: Vytauto

Didžiojo universiteto bibliotekos Leidybos skyrius, 2015.

Žilys A., 2014 – Apolonijus Žilys, „Rezidencinė diferenciacija ir skirtumai Lietuvos moderniajame mieste: (po)sovietinis ar Vakarų miestas?“, in: *Kultūra ir visuomenė = Culture and Society: Journal of Social Research*, 2014, Nr. 4 (2), p. 67–101.

Young R. F., 2009 – Robert F. Young, „Interdisciplinary Foundations of Urban Ecology“, in: *Urban Ecosystems*, 2009, vol. 12, no 3, p. 311–331.

Вся Вильна за один рубль. Полная адресная книга города Вильны, Вильна: изд. X. Граца, 1896.

Высочайше утвержденное Городовое Положение, in: *Полное собрание законов Российской империи*, собрание 2-ое, Санкт Петербург, 1874, т. XXXXV, 16 июня 1870 г., № 48498.

Залькинд В. С., 1892 – В. С. Залькинд, „Опыт медико-топографического описания г. Вильны. Краткий очерк местоположения и внешнего благоустройства г. Вильны“, in: *Памятная книжка Виленской губернии на 1892 год*, ч. II, с. 112–117.

К вопросу о благоустройстве города Вильно. Доклад Виленской городской думе члена управы А. В. Тупальского (с планом), Вильно: печатано по распоряжению Виленской городской управы в тип. «Промен», 1913.

М. М-ля, 1892 – М. М-ля, *Санитарное состояние Вильны*, Вильна, 1892.

Отчет города Вильно за 1908 год.

Памятная книжка Виленской губернии на 1888 год, Вильна: Виленская Губернская типография, 1887.

Рубинштейн С. Ф., 1892 – Рубинштейн С. Ф., „Виленские экздивизорские дома“, in: *Виленский вестник*, 31 марта, 2, 12 апреля 1892 г., с. 1.

Указатель города Вильны, 1864 – *Указатель города Вильны. Составлен по распоряжению г. главного начальника края*, Вильна: тип. А. К. Киркора, 1864.

Яцунский В. К., 1955 – В. К. Яцунский, *Экономические связи Прибалтики с Россией в эпоху капитализма*, Вильнюс, 1955.

**MODERN URBAN DEVELOPMENT: SOCIOECOLOGICAL CONCEPTS
AND THEIR RECEPTION IN AN ANALYSIS OF VILNIUS CITY'S STRUCTURE
DURING 1870–1914**

Darius Žiemelis, Aelita Ambrulevičiūtė

S u m m a r y

The aim of this article is to study the socioecological structure of Vilnius during 1870–1914 with the help of ideas derived from the analysis of modern urban development of the Chicago School of Sociology. The rapid industrialization period (mid-19th to early 20th centuries), characterized by an intensive development of modern cities in the Western world (especially in the US) and analyzed by American sociologists (R. Park, E. Burgess, R. D. McKenzie, L. Wirth), is relevant to Lithuanian historians. The cities of Lithuania that belonged to the Russian Empire during the period under investigation also experienced modernization, industrialization and urbanization processes related to it. In Vilnius, as much in the other metropolises of the Russian Empire, these processes were most intense. This article begins with the concepts of modern urban structure in the research of the representatives of the Chicago School of Sociology. We later, in the second part of the paper, present E. Burgess's

Ring-Theory of City Development, which analyzes modern urban development and is here applied to the analysis of the socioecological structure of Vilnius. The novelty of the research can be seen in the selected city ecology approach. The data in the archives and the historiography about the growing population of Vilnius, the increasing degree of specialization among the residents, the growing competition for influence and limited space, as well as residential differences, are analyzed as interrelated elements of the urban ecosystem from the perspective of E. Burgess's theory. The study showed that between 1870 and 1914, the city's socioecological structure clearly identifies the first (the central business district) and the second (zone of transition, area of the unqualified working class) in terms of concentrated urban zones. However, it is difficult to draw a clear line between the third (area for the working class), fourth (residential zone) and fifth (commuter zone) zones.

*Įteikta 2018 03 05
Parengta skelbti 2018 04 12*